

Inleiding

Het lezen van het werk van Max Weber (1864-1920) is wel vergeleken met het pellen van een ui¹: een hulsel van schillen dat ontmanteld moet worden om te komen tot een vaste kern. De verschillende lagen van Webers werk zijn terug te voeren op een overheersend thema dat zijn werk eenheid verleent: De analyse en verklaring van de westerse moderne burgerlijke cultuur. Weber benaderde dit brede centrale thema vanuit talloze invalshoeken. Als volleerd socioloog, historicus en econoom werkte Weber voortdurend het contrast uit tussen zuiver logische theoretische concepten en de weerbarstige contingentie van de historische en maatschappelijke praktijk: De spanning tussen de *conceptuele analyse* en de *fenomenale werkelijkheid*.

De begrippen *rationaliteit* en *rationalisering* vervullen in Webers werk een sleutelrol. In het rationaliteitsbegrip komen zowel de gelaagdheid, als ook de paradoxale conclusies tot uitdrukking die Weber aan de moderne cultuur verbindt. Weber beschouwde de westerse cultuur rond 1900 als de neerslag van een rationele en materialistische levenshouding. De consequentie van deze rationele levenshouding was dat de mensheid weliswaar bevrijd had van honger en horigheid door de toegenomen mobiliteit en levenskansen in de moderne kapitalistische samenleving, het formele recht en de democratische staat, maar tegelijkertijd opnieuw ketende aan de beroepsplicht, het kapitaal, de bureaucratie en de machine. Het verwetenschappelijkte wereldbeeld veroordeelde de westerse mens volgens Weber tot de erkenning van de zinloosheid van het bestaan; de ontdekking dat de wereld weliswaar rationeel beheerst kan worden, doch rationeel gezien geen inherente betekenis heeft, maar slechts een betekenisloze chaos is, die op ongefundeerde wijze door de mens zelf van betekenis wordt voorzien; het failliet van het Verlichtingsoptimisme.

Een onderzoek naar Webers rationaliteitsbegrip begint met verdwalen in een doolhof van betekenissen die hij her en der in zijn werk aan het begrip rationaliteit toekende. Daar komt bij dat het begrip rationaliteit doorgaans behept is met de meest uiteenlopende definities, die de onduidelijkheid over de exacte inhoud van het begrip slechts verder hebben vergroot. De lezer van dit stuk dient dan ook gewaarschuwd te worden: Om de verschillende betekenislagen van rationaliteit en rationalisering bij Weber in kaart te brengen is een lange dwaling noodzakelijk. Weber werkte zijn hoofdbegrip slechts fragmentarisch uit. Enkel middels die fragmenten kan er uiteindelijk gekomen worden tot een ordening, die het paradoxale gezicht van rationaliteit bij Weber bloot legt; een zenuwcentrum waarin de zin, waarden, vrijheid en persoonlijkheid van het menselijk bestaan bezien worden vanuit de spanning tussen de rationele en irrationele aspecten van het

---

¹ R.Collins, Max Weber. A Skeleton Key. Masters of Social Theory Vol. 3, 61

westerse rationaliseringsproces. Daarmee is echter niets gezegd over de betekenis van het begrip rationaliteit in het algemeen.

De doelstelling van dit stuk is een driedelige: 1) Een onderzoek en beschrijving van het rationaliteitsbegrip van Weber in meest brede zin. 2) Het rationaliteitsbegrip terugbrengen tot verschillende typen en hun onderlinge verbanden. 3) De paradox van het rationaliteitsbegrip blootleggen in de behandeling van de problematiek van de moderne westerse cultuur; Het verlies van waarden, zin en vrijheid.

In hoofdstuk 1 wordt een eerste definitie gegeven van het begrip rationaliteit en rationalisering en komen elementen uit Webers persoonlijke leven en het Duitsland van zijn tijd aan de orde, die illustratief zijn voor Webers visie op de westerse cultuur. Dit hoofdstuk heeft een sterk inleidend karakter. De functie van het rationaliteitsbegrip in Webers methodologische en theoretische werk komt in hoofdstuk 2 aan de orde. Achtereenvolgens worden Webers wetenschapsfilosofische uitgangspunten (par. 2.1 en 2.2) en zijn handelingstheorie (par. 2.3) besproken. Rationaliteit staat in dit hoofdstuk in het teken van Webers *conceptuele analyse*. Met name Webers *handelingstheorie* is cruciaal om grip te krijgen op de verschillende betekenissen van rationaliteit.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan de wijze waarop Weber het rationaliteitsbegrip heeft geconcretiseerd in zijn historisch-sociologische werk. Hier maken we de overstap van Webers *conceptuele analyse* naar zijn *empirische studies* van de historische en sociale praktijk. Achtereenvolgens worden de beroemde 'Weberthese' (par. 3.1) en de betekenis van *charisma* besproken (par. 3.2). In deze twee paragrafen zal vooral duidelijk worden wat Weber bedoelde met het *westerse rationaliseringsproces*.

Tot zover word er gedwaald door de verschillende betekenissen van het begrip rationaliteit bij Weber. In hoofdstuk 4 worden de verschillende betekenissen vergeleken en geclassificeerd. Hierbij komen we tot de kern van de problematiek; het *gelaagde* en tevens *paradoxale* karakter van rationaliteit. Mogelijke ordeningen van het rationaliteitsbegrip worden in paragraaf 4.1 gepresenteerd. De paradox is onderwerp van de laatste paragraaf (4.2). Gepoogd zal worden de spanning in Webers meest centrale begrip bloot te leggen. Tot besluit volgt een samenvatting van de belangrijkste conclusies uit hoofdstuk 4 en een kort nawoord.

EEN KENNISMAKING MET WEBERS LEVEN, DENKEN EN TIJD

1.1 Max Weber en de moderniteit

In deze eerste paragraaf wordt beoogd Webers opvattingen over rationaliteit en rationalisering zo breed mogelijk te introduceren. De noodzaak van een dergelijke exercitie is te vergelijken met de onmisbare aanloop van een vliegtuig alvorens het luchtruim te bestijgen. Het rationaliteitsbegrip komt hier aan de orde in combinatie met Webers analyse van de *onttovering* van de moderne wereld. Daarnaast wordt ingegaan op Webers problematische verhouding met zijn eigen leef- en ervaringswereld; de moderne burgerlijke cultuur van het Avondland waarin de rationalisering steeds verder doordringt.

De onttoverde wereld

In november 1917 zette Weber voor een gehoor van studenten en collegae de grote lijnen uiteen van zijn visie op de moderne wetenschap en de westerse cultuur. De rede *Wissenschaft als Beruf* werd beroemd. Volgens Weber diende het leven van de westerse mens gezien te worden als een zinloos en problematisch bestaan in een 'onttoverde' wereld (*Entzauberung*). Hiermee bedoelde Weber de verdwijning van geesten en magie uit het moderne wereldbeeld. De moderne westerse cultuur is ontdaan van geheimzinnige en onberekenbare machten, met andere woorden; ontdaan van toverij. Het voortschrijdende *Intellektualisierungsprozess*, waarmee Weber verwees naar de vooruitgang van wetenschap en techniek, heeft het menselijk handelen meer en meer afgestemd op doelmatigheidsoverwegingen en een sterk vertrouwen in de macht van diens rede. De verstrekkende intellectuelisering en rationalisering is volgens Weber het wezenskenmerk van een unieke westerse historische ontwikkeling; de *okzidentale Sonderentwicklung*.

Hiermee is het begrip *rationaliteit* geïntroduceerd doch allerminst gepreciseerd. Voor menig Weber-interpret is het een wrange constatering dat Weber voortdurend hamerde op een zuivere begripshantering in de wetenschap², maar tegelijkertijd aan het woord rationaliteit zoveel verschillende betekenissen hechtte dat die gewenste helderheid en eenduidigheid juist voor die term onmogelijk gegeven kan worden. Voorlopig moeten we ons met een zeer algemene

---

² Zie o.a. het introductiewoord (*Geleitwort*) dat Weber schreef ter gelegenheid van zijn aanvaarding van het redacteurschap van *het Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*; 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis' (1904) in: Max Weber. Methodologische Schriften, J. Winckelmann red. (Frankfurt am Main 1968) 6

omschrijving van rationaliteit tevreden stellen: *de systematische, theoretische en praktische beheersing van de werkelijkheid en het geloof of vertrouwen in de toepassing van berekeningen en techniek om die werkelijkheid te beheersen*. Een rationaliseringsproces is dan op te vatten als een *ontwikkeling van meer rationele denk- en leefpatronen* met de tijd.

Die zunehmende Intellektualisierung und Rationalisierung bedeutet also nicht eine zunehmende allgemeine Kenntnis der Lebensbedingungen, unter denen man steht. Sondern sie bedeutet etwas anderes: Das Wissen davon oder den Glauben daran: Daß man, wenn man nur wollte, es jederzeit erfahren könnte, daß es also prinzipiell keine geheimnisvollen unberechenbaren Mächte gebe, die da hineinspielen, daß man vielmehr alle Dinge durch Berechnen beherrschen könne.³

Dit citaat is veelzeggend: De Verlichting betekende in Webers ogen niet zozeer een verbetering en toename van de kennis van de mens over zijn omgeving, maar slechts een groeiend vertrouwen, met name van de ‘gewone burger’, dat de wereld rationeel beheersbaar is. Kenmerkend voor de veranderingsprocessen die met dat moderne burgerlijke idee samenvielen zijn de reformatie en secularisatie, de industrialisatie en het kapitalisme, de bureaucratisering, de nationale staat en het formele recht, de moderne kunst en muziek, en de vooruitgang in wetenschap en techniek. Uit deze verzameling van factoren die het overkoepelend begrip ‘moderniteit’ inhoud verlenen, selecteerde Weber er twee die volgens hem, meer dan andere, aan de wieg hebben gestaan van het westerse moderniseringsproces: De reformatie en met name de opkomst van het zogenaamde ascetisch protestantisme (*puritanisme*) in de 16^e eeuw en de wetenschappelijke revolutie in de 17^e eeuw.

Weber wees erop dat in tegenstelling tot de tendens tot wereldverzaking in het katholieke klooster, de protestantse asceten juist op het wereldse leven zelf betrokken waren en een neiging tot *Weltbeherrschung* vertoonden. De puriteinse beroepsethiek schreef de systematische uitoefening van het beroep voor als de kern van een heilzaam leven. De rationale beroepsopvatting betekende volgens Weber een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van het moderne westerse kapitalisme. Magische rituelen, zoals bijvoorbeeld de heilige sacramenten van het katholicisme, werden door de protestanten verworpen. Bij de calvinisten (de grootste puriteinse stroming) werd het contact tussen God en mens teruggebracht tot een vooraf gedetermineerde lotsverbondenheid waarin de verantwoordelijkheid en de macht over de invulling van het aardse leven volledig bij de mens zelf lag. De gedemystificeerde verhouding tot de wereld kreeg daarnaast vooral in de moderne wetenschap gestalte. Traditionele autoriteiten als Aristoteles, Ptolemeus

---

³ M.Weber, ‘Wissenschaft als Beruf’ (1919) in: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, J.Mohr red. (Tubingen 1973) 594

en Plato werden vervangen door het wetenschappelijke experiment, de empirische bewijsvoering en de causale en mechanistische denkinstelling van figuren als Bacon, Descartes, Galilei, Newton en Kant.

Een van de meest gehoorde kritiekpunten op Webers voorstelling van zaken hier is, dat er geen verband tussen de reformatie en de wetenschappelijke revolutie bestaat. De moderne Europese wetenschap ontstond voor een groot deel in traditionele katholieke gebieden. Weber was bovendien niet de eerste die gewezen heeft op het belang van de wetenschappelijke revolutie voor de ontwikkeling van de moderne rationele burgerlijke cultuur. Het is dan ook geen toeval dat Webers verbinding van de protestantse ethiek met het moderne kapitalisme bekend is geworden als de *Weberthese* (zie ook §3.1).

Het verlies van waarden en zin

Hoewel Weber aan religie in het algemeen, en het protestantisme in het bijzonder, een belangrijke plaats toekende in het moderniseringsproces, heeft ook het protestantisme zelf uiteindelijk plaats moeten maken voor het 'geloof' in het zuiver menselijk kenvermogen. De religie, in dit geval het puritanisme, heeft bij wijze van spreken zichzelf onttoverd. Het rationele en theoretische protestantisme zijn gesecculariseerd en vervangen door wetenschappelijke en economische berekeningen. Een cruciaal gevolg van dit rationaliseringsproces is dat de beheersing van de wereld (wetenschap en techniek) los kwam te staan van de waardering van de wereld (ethiek, religie en politiek). Het is niet langer God die de absolute wijsheid in pacht heeft en, zowel op het terrein van de kennis als de moraal, het beslissende oordeel velt. Waarheid is in het gerationaliseerde wereldbeeld enkel voorbehouden aan de wetenschap. Normen en waarden verloren hun objectief waarheidsfundament en werden subjectieve oordelen; een kwestie van persoonlijke smaak. Tussen *Sein* (kennis) en *sollen* (moraal) gaapt sinds de entree van de moderne cultuur een onoverbrugbare kloof. Diverse pogingen om een rationele, dat wil zeggen wetmatige grondslag voor de ethiek te vinden, is volgens Weber op niets dan waardenrelativisme uitgelopen. Weber sprak in dit verband over *Wertverlust*.

Met het verlies van algemeen geldige waarden en normen stond ook de zin en het doel van het menselijke leven op aarde ter discussie. Met het christendom in de marge van de samenleving, ontberen ethische claims elke aanspraak op algemene geldigheid. De rationaliteit heeft het levensdoel geen nieuw fundament kunnen bieden ondanks de creatieve pogingen van bijvoorbeeld de 19^e eeuwse utilitaristen. De verhuizing van zingeving van het objectieve en publieke domein naar het subjectieve en private domein betitelt Weber als *Sinnverlust*. Het verlies van zin ligt in het verlengde van het verlies van universele waarden. De rationalisering is zover doorgedrongen in onze leefwereld dat het ons bestaan van iedere zin beroofd

heeft. Hier klinkt de sterke invloed van Nietzsche door in het werk van Weber. Weber had grote bewondering voor de nihilist.

Met het verlies van een universele ethiek is de rationaliteit volgens Weber hard op weg om, in plaats van een instrument van het denken, een doel op zichzelf te worden. Doelmatigheidsafwegingen en technologische vooruitgang worden tot hoogste doel van ons denken en handelen verheven, bij gebrek aan alternatieve zingeving. Weber waarschuwde voortdurend voor het spook van de technocratie, de machtige invloed van technologie op de mens. Weber kwam tot de conclusie dat een zuiver rationele levenshouding in laatste instantie irrationeel is; dat wil zeggen niet te funderen. Met Nietzsche beschouwde Weber het monotheïstische tijdperk van de Christenmens als definitief ten einde. In de moderne samenleving strijden verschillende goden met elkaar om volgelingen, zoals in de dagen van de Grieken. Volgens Weber getuigt het van zwakte om je te verstoppen voor het gebrek aan waarheid en levenszin in deze onttoverde wereld. In *Wissenschaft als Beruf* stelde hij in krachtig proza het probleem van waarde- en zinverlies aan de kaak,

Heute aber ist es religiöser Alltag. Die alten vielen Götter, entzaubert und daher in Gestalt unpersönlicher Mächte, entsteigen ihren Gräbern, streben nach Gewalt über unser Leben und beginnen untereinander wieder ihren ewigen Kampf. Das aber, was gerade dem modernen Menschen so schwer wird [...] ist: einem solchen Alltag gewachsen zu sein. Alles Jagen nach dem 'Erlebnis' stammt aus dieser Schwäche. Denn Schwäche ist es: dem Schicksal der Zeit nicht in ernstes Antlitz blicken zu können⁴.

1.2 De wereld van Weber

Over de dramatische ontwikkelingen van het Duitse rijk tijdens de Webers leven zijn boekenkasten volgeschreven. De belangrijkste factoren voor het werk van Weber, en zijn rationaliteitsbegrip in het bijzonder, worden hier besproken. In deze paragraaf zal voorts het concept van *Bildung* en de betekenis van de term *Freiheitsverlust* uiteengezet worden. Het meest typerend voor Webers leven en tijd is zonder twijfel de sterk ambivalente denk- en levensinstelling van de Duitse samenleving tijdens het fin de siècle. Moesten de overdonderende modernisering nu positief of negatief gewaardeerd worden? Deze dubbelzinnigheid is ook bij Weber waarneembaar. Tegelijkertijd ergerde Weber zich aan de onzekere houding waarmee de Duitse politiek op de nieuwe ontwikkelingen reageerde.

---

⁴ *Wissenschaft als Beruf*, 605

Webers levensloop

Na zijn dood in 1920 te München publiceerde Marianne Weber een omvangrijke biografie over het leven van haar man⁵. Samen met de talrijke brieven die Max Weber tijdens zijn leven aan vrienden en bekenden geschreven heeft is deze biografie de belangrijkste bron van informatie over zijn leven. Max Weber werd op 21 april 1864 te Erfurt geboren als oudste zoon van een landelijk bekend Bismarckiaans parlementariër, die bestempeld kan worden als een liberaal nationalist. Zijn familie had fortuin gemaakt in de Duitse textielindustrie. Webers moeder was een orthodox calviniste die van de zelfopoffering haar tweede natuur gemaakt had⁶. Zij ging gebukt onder de patriarchale houding van haar man en het vroege overlijden van twee van haar kinderen. Webers persoonlijkheid is in belangrijke mate gevormd door de sterk verschillende levensopvattingen van zijn beide ouders en hun aanhoudende strijd om zijn loyaliteit.

Weber verliet op achttienjarige leeftijd het ouderlijk huis in Berlijn om economische en juridische geschiedenis te gaan studeren in Heidelberg. Hier begon zijn academische carrière. In 1894 kreeg hij de leerstoel voor Nationalökonomie aan de universiteit van Freiburg aangeboden. Hij hield zich in die tijd onder andere bezig met de agrarische geschiedenis van het oude Rome en de evolutie van middeleeuwse handelsliga's. Daarnaast schreef hij een aantal sociaal-economische studies over de agrarische problematiek in het oosten van Duitsland en de Duitse aandelenmarkt. In 1893 trouwde hij met de academica Marianne Schnitger, een vooraanstaand lid van de Duitse vrouwenbeweging. Weber deelde met haar zijn geëmancipeerde opvattingen over de rol en positie van vrouwen, arbeiders en joden.

Het echtpaar was representatief voor het Duitse *Bildungsbürgertum*. Deze groep vertegenwoordigde het ideaal van *Bildung*; individuele beschaving en ontplooiing door onderwijs en opvoeding. Dit ideaal, dat rond 1800 in de Duitse universiteiten ingang vond, werd het kenmerk van de hoger opgeleide Duitse middenklasse. De *Bildung* van het individu diende vooral bewerkstelligd te worden door kennisname van grote literaire en historische werken. De menselijke geest zou zich kunnen verwerkelijken in samenspraak met 'grootheden' als Goethe en Schiller en menig klassieke Griekse auteur. Op de universiteiten lag bijgevolg de nadruk op de filologische en historische disciplines. Op politiek niveau leidde het *Bildungs*concept op naar het ideaal van de *Kulturstaat*, een politiek ideaal waarin de overheid gelegitimeerd werd door intellectuele capaciteiten en verbondenheid met de Duitse cultuur⁷.

---

⁵ Marianne Weber, Max Weber. Ein Lebensbild (1926), 3^e druk (Tübingen 1984)

⁶ Ein Lebensbild, 67

⁷ F.Ringer, Max Weber's Methodology. The Unification of the Cultural and Social Sciences (London 1997) 7-8

Als er gesproken kan worden van een breuk of een omslag in het leven en denken van Weber dan dient deze cesuur in het jaar 1897 aangebracht te worden. In augustus van dat jaar overleed zijn vader vrij plotseling, korte tijd na een felle confrontatie met zijn zoon. Marianne Weber beschrijft hoe haar man na het overlijdensbericht aan een zenuwzinking bezweek en tot aan zijn dood in 1920 met regelmaat zwaar depressief door het leven ging. Angsten, fysieke uitputting, agressieve uitbarstingen en rusteloosheid vielen hem ten deel. Weber overwoog meerdere malen een eind aan zijn leven te maken. Het is hoogst opmerkelijk dat de man die voor de westerse wereld de nuchtere diagnose van een onttoverde en gerationaliseerde wereld stelde, zelf lange tijd bezocht werd door demonen, zoals hij zijn zenuwzinkingen zelf typeerde. Op 11 maart 1908 schreef hij vanuit Frankrijk aan zijn vrouw: *Ich denke, "Satanas" wird bald wieder von sich hören lassen.*⁸ Weber gebruikte grote hoeveelheden slaapmiddelen en zelfs heroïne om zijn kwelgeesten te bedwingen.

In 1904 leek Weber enigszins uit het dal herrezen. Hij werd benoemd tot redacteur van het *Archiv für Sozialwissenschaft*, een tijdschrift waarin hij veel van zijn eigen studies publiceerde, waaronder bijvoorbeeld *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*⁹. In dit essay werkte Weber de stelling uit dat de protestantse levenshouding een burgerlijke en rationeel-economische levensstijl heeft bevorderd. Naast de invloed van zijn gemoedstoestand komt Webers persoonlijke reflectie op het Duitsland van zijn tijd meer en meer in zijn werk naar voren. In de laatste periode van zijn leven (1904-1920) verschijnen zijn belangrijkste studies. Weber veel tijd in het schrijven van zijn magnum opus *Wirtschaft und Gesellschaft*, dat wel eens parafraserend 'de sociologische encyclopedie' genoemd wordt. De twee bekende redes *Wissenschaft als Beruf* en *Politik als Beruf* verschenen in 1919 in druk. Onverwacht stierf de 56-jarige Max Weber op 14 juni 1920 aan een longinfectie.

Het moderne Duitsland in de jaren 1890-1920

In het recent verschenen proefschrift *De onttovering van de wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland 1890-1920*,¹⁰ beschrijft Patrick Dassen hoe het leven en denken van Max Weber beïnvloed werd door de stormachtige historische ontwikkelingen in Duitsland aan het eind van de voorlaatste en het begin van de afgelopen eeuw. Dassen paart op meeslepende

---

⁸ P.Dassen, 'Max Weber en de onttovering van de wereld' in: Leven met Duitsland. Opstellen over geschiedenis en politiek, H.Beliën e.a. red. (Amsterdam 1998) 143

⁹ M. Weber, De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme (1904/5) L. Vanderkerckhove ed. (Leuven 1990)

¹⁰ P.Dassen, De onttovering van de Wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920 (Amsterdam 1999)

wijze de problemen van het moderniserende Duitsland tussen 1890 en 1920 aan de doorwrochte analyse die de complexe persoonlijkheid Weber maakte van zijn tijd.

De moderniteit veroverde Duitsland letterlijk in sneltreinvaart en liet de bevolking met de keuze achter deze ontwikkeling als negatief of positief te waarderen. De tweede industrialiseringsgolf die rond 1890 inzette, leidde tot een enorme verhoging van de nationale welvaart¹¹. Tegelijkertijd echter zorgde het voor schrijnende arbeids- en leefomstandigheden van fabrieksarbeiders in de industriesteden. Met de opkomst van de massaproductie en de toenemende specialisatie steeg de arbeidsproductiviteit tot grote hoogte, maar tegelijkertijd werd de band van de arbeider met zijn vak en zijn produkt definitief doorgesneden. De ingrijpende economische en sociale ontwikkelingen zetten het sinds kort verenigde, maar intern nog zeer verdeelde, Duitsland aan tot ingrijpende politieke beslissingen. Ook de internationale politiek was volop in beweging en dwong Duitsland tot politieke stellingname.

Dassen stelt dat Duitsland na het aftreden van Bismarck in 1890 de vaste politieke koers miste om adequaat op alle nieuwe ontwikkelingen te reageren. De Wilhelminische regering werd door Weber en het merendeel van de Duitse bevolking ervaren als zwak en onzeker. De positieve receptie van de Eerste Wereldoorlog in Duitsland is exemplarisch voor het verwarrende geestesklimaat in die jaren. Ook Weber zag aanvankelijk in de oorlog een uitweg voor het Duitse gebrek aan identiteit. De eenwording van de Duitse natiestaat en de manifestatie van diens technologische en economische kracht gaf daarentegen ook aanleiding tot wilde en optimistische toekomstvoorspellingen. Die spanning is zowel in het werk als de persoon Weber voelbaar.

Een mooi voorbeeld van de ambivalente houding ten opzichte van de moderne rationele westerse cultuur is Webers oordeel over de opkomst van het industrieel kapitalisme. Weber prees de welvaartsstijging en de toegenomen sociale en geografische mobiliteit die het kapitalisme met zich meebracht. De rationele economische instelling en de ontwikkeling van de techniek verlostten de westerse mens definitief van de materiële bestaansgrens. Weber zag echter ook de keerzijden van de competitieve rationalistische levensinstelling. Het eenzijdige streven naar winst en efficiëntie werkte volgens hem een verschraling van sociale verhoudingen in de hand. Hiervan getuigden massale, onpersoonlijke instituties als het moderne bureaucratische overheidsapparaat en de grootschalige industriële coöperaties. De dwang van de machinale produktiewijze en de onpersoonlijke organisatiewijze hebben de mens volgens Weber van zijn individuele vrijheid beroofd.

Weber kwalificeerde de macht van de bureaucratie en het kapitalisme en de kilte van de anonimiteit en de materie, treffend als de dwang van 'ijzeren kooien'

---

¹¹ Voor een goed overzicht van de verschillende industrialiseringsgolven in het Westen en Duitsland in het bijzonder zie T.K.McCraw, Creating Modern Capitalism. How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions (Londen 1997) 1-16 en 133-182

(*Stahlhartes Gehäuse*) waarin de creativiteit van de menselijke geest stonde. Het moderne kapitalisme stond volgens Weber niet langer in dienst van de mens, maar schiep zijn eigen mensen. De fabrieksarbeiders werden geketend aan de machine. De beroepspllicht waarde als een spook rond door het moderne leven: *Der Puritaner wollte Berufsmensch sein, wir müssen es sein*¹². Het ideële en culturele leven kalfde af onder het juk van rationele mechanismen en procedures. Waar we eerder al over *Wertverlust* en *Sinnverlust* te spreken kwamen, kunnen we hier met Weber het derde verliespunt van de moderniteit noteren; *Freiheitsverlust*¹³.

*****

Webers opvatting van rationaliteit heeft alles te maken met het tegengestelde begrip *irrationaliteit*. In meerdere opzichten treedt wederzijdse spanning op. Ten eerste hebben we geconstateerd dat de wetenschapper Weber, die onder andere pleitte voor waardevrijheid en zuivere begripshantering in de wetenschap, in zijn persoonlijk leven allerminst die nuchtere levensinstelling ten toon spreidde. Dit is geen onbelangrijke constatering voor het perspectief waarin we Webers gedachtengoed moeten plaatsen. Rationaliteit en irrationaliteit liggen in de persoon Weber dicht naast elkaar en worden positief noch slechts negatief door Weber ervaren.

Ook in zijn direkte omgeving, het Duitsland ten tijde van de eeuwwisseling, de Eerste Wereldoorlog en de revolutie, blijkt dat er heel verschillend tegen de opmars van de rationaliteit in de wetenschap, de techniek, de staat en de economie wordt aangekeken. De nieuwe welvaart wordt als vooruitgang en bevrijding ervaren, en tegelijkertijd als de oorzaak van het verlies aan waarden, zin en individuele vrijheid. Kennelijk mondt het verlichte rationaliseringsproces deels uit in de duisternis van geestelijke gevangenschap. Deze uitkomst is in hoge mate irrationeel, omdat ze niet beoogd en ongewenst, ja zelfs tegengesteld is aan de idealen van de Verlichting.

Het rationaliseringsproces heeft dus sterke irrationele trekken. Weber stelde vast dat wat de *uitgangspunten* van ons denken en handelen betreft, het rationaliseringsproces elke rechtvaardiging daarvan heeft gerelativeerd en de waarheid uit het domein van de levensbeschouwing (religie, politiek, ethiek) heeft verdreven. Ook voor de rationaliteit zelf, als leidraad voor menselijk denken en doen, kan geen rationeel fundament gevonden worden. Gelet op het *resultaat* van

---

¹² M. Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus' in: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, 203

het rationaliseringsproces constateerde Weber dat een aantal uitkomsten in tegenspraak waren met oorspronkelijke intenties van de *rationale Lebensführung*. Het meest kenmerkende voorbeeld hiervan is uiteraard de protestantse idee van de rationele beroepsuitoefening die de band tussen mens en religie zou moeten verstevigen. De uitkomst van deze betrokkenheid echter is mede oorzaak geweest van de toenemende secularisatie en het uiteindelijke failliet van de christelijke religie als monopolist van de westerse waarden.

---

¹³ Zie over het vrijheidsprobleem o.a. Dassen, De onttovering van de wereld, 261-340

2 HET BEGRIIP RATIONALITEIT IN WEBERS CONCEPTUELE SOCIOLOGIE

2.1 Webers methodologische positie

Webers rationaliteitsbegrip kan men het beste beschouwen tegen de achtergrond van zijn sterk door het neokantianisme beïnvloedde kentheorie. De kern hiervan is dat de werkelijkheid ‘op zichzelf’, los van het menselijk kenvermogen, een ongestructureerde, betekenisloze en ‘irrationele’ chaos is, die pas orde krijgt doordat de menselijke geest haar ‘bewerkt’ [...] Het is een menselijke behoefte, die in alle tijden en culturen een rol speelt, om de werkelijkheid steeds inzichtelijker en tot een ‘zinnvolle kosmos’ te maken. Wanneer namelijk zin en structuur aan de werkelijkheid worden toegekend, wordt die werkelijkheid zowel theoretisch als praktisch toegankelijker, begrijpelijker en beheersbaarder, en kan de mens zijn autonomie beter gestalte geven. ‘Rationaliteit’ is de naam die Weber gaf aan de verschillende manieren waarop de mens de werkelijkheid toegankelijk maakt en er zin aan geeft [...] Zo komen dus in het begrip rationaliteit de in principe oneindige hoeveelheid mogelijkheden tot levensoriëntering en zingeving tot uitdrukking.¹⁴

Het begrip *rationaliteit* behelst niet alleen een praktisch historisch-sociologisch concept, maar is ook een fundamenteel onderdeel van Webers methodologische concepties. Om de rol van het begrip rationaliteit in Webers wetenschapsfilosofie te kunnen plaatsen moeten we aandacht schenken aan drie verschillende stromingen. De speculatieve geschiedfilosofie of *historicisme (1)* is van belang om de context van het zogenaamde *waardevrijheidspostulaat* van Weber te begrijpen. Verder hield Weber zich sterk bezig met de, in zijn ogen onzinnige, controverse tussen *historisten(2)*¹⁵ en *positivisten(3)*. Weber betrok in navolging van de historicus en geschiedfilosoof Heinrich Rickert, een middenpositie in deze zogenaamde *Methodenstreit* zonder overigens eclecticisch te zijn.

Het waardevrijheidspostulaat

De speculatieve geschiedfilosofie wordt gekenmerkt door de aanname dat het historisch proces *zelf* betekenisvol en zinvol is, onafhankelijk van de mens als

---

¹⁴ Dassen, 157-158

¹⁵ *Histoicisme* en *historisme* moeten niet met elkaar verward worden! Hun betekenis is in sommige opzichten zelfs tegenovergesteld.

betekenisverlener. Het bekendste voorbeeld is de Hegeliaanse geschiedopvatting, waarin de ontwikkeling van de (wereld)rede als een gedetermineerde inherente notie wordt gepostuleerd. Weber was het fundamenteel oneens met de idee dat de betekenis van historische processen in de werkelijkheid *zelf* aanwezig is¹⁶. In Webers visie is het slechts de mens die ordent en waardeert, en bestaan er geen objectieve ordes en waarden. Volgens Weber schulde er een gevaar in speculatieve geschiedtheorieën, omdat ze zich makkelijk lenen voor de vorming van politieke of ethische argumenten op basis van (quasi-)wetenschappelijk onderzoek.

De idee dat de geschiedenis in noodzakelijke ontwikkelingsfasen (*Stufen*) ingedeeld kan worden en een 'redelijk' proces is, wordt met de term *historicisme*¹⁷ aangeduid. De marxistische idee dat het historisch proces uiteindelijk resulteert in de totstandkoming van de klassenloze maatschappij, was volgens Weber een voorbeeld van een geschiedopvatting waarbij waarden en rationaliteit aan het historisch proces inherent worden verklaard. De politieke claims die de socialistische beweging uit deze geschiedopvatting afleidden, golden voor Weber als een voorbeeld van misbruik van de wetenschap voor politieke doeleinden.

Volgens Weber diende de serieuze wetenschapper zich verre te houden van een 'waardering' van het verleden. Dit leidt slechts tot anachronismen en onzuivere wetenschap. Niettemin, gaf Weber toe, heeft iedere mens een bepaalde culturele en opvoedingsgebonden *Wertbeziehung*. Door de waardegebondenheid is absolute objectiviteit onmogelijk te verkrijgen in de wetenschap. Weber probeerde dit probleem van objectiviteit op te lossen door onderscheid aan te brengen tussen de *vooronderstellingen* van wetenschappers en hun *methode*. Hoewel wetenschappelijke uitgangspunten noodzakelijkerwijs ontspringen uit tijdgebonden waarden, kan aan de wetenschappelijke methode en begripsvorming de eis van waardevrijheid gesteld worden volgens Weber (Zie verder §2.2).¹⁸

De strijd tussen 'Verstehen' en 'Erklären'

a) Het Duitse Historisme

De Duitse academische traditie werd in de 19^e eeuw als geen ander gekenmerkt door een sterke nadruk op humanitaire disciplines (*Geisteswissenschaften*). Deze

---

¹⁶ R. de Wilde, 'De relativiteit van sociaal-wetenschappelijke kennis' in: Wetenschapsleer. Filosofisch en maatschappelijk perspectief op de natuur- en sociaal-culturele wetenschappen M.Korthals red. (Heerlen 1989) 121

¹⁷ F.R.Ankersmit, Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen (Groningen 1986) 53

¹⁸ Meer hierover is te vinden in R. de Wilde, 'De relativiteit van sociaal-wetenschappelijke kennis', 87-110

traditie ging gepaard met een historicistische geschiedopvatting¹⁹. In de historicistische traditie wordt het verleden opgevat als een contingent ontwikkelingsproces waarin *vrije* actoren denken en handelen, onafhankelijk van universele wetten zoals die in de natuurwetenschappen gangbaar zijn. De historicus dient zijn aandacht te richten op de *interpretatie* van unieke (d.w.z. tijd- en ruimtegebonden) gebeurtenissen, ontwikkelingen en culturele fenomenen. Het historisme maakt gebruik van de hermeneutische methode: De onderzoeker leeft zich in de historische actoren in, om tot een interpretatie te komen van diens gedrag. Het denken en handelen van onze voorouders kan slechts van binnenuit, door inleving, worden opgehelderd. Het Duits levert voor deze methode van kennisverwerving de treffende term *Verstehen*.

Een belangrijke assumptie van historisten is dat de 'grote figuren' het historisch proces in beslissende mate hebben beïnvloed. De sterke persoonlijkheid wordt beschouwd als een ongebonden, contingente en *irrationele* historische (f)actor. Theoretische verklaringen zijn volgens historisten te beschouwen als constructies van wetten, waarmee de handelingsvrijheid van het individu wordt ontkend. De geschiedschrijving kan volgens historisten geen aanspraak maken op de objectiviteit van het wetmatige. De onderzoeker is zowel in de keuze van zijn onderwerp als de uitvoering van zijn onderzoek persoonlijk en maatschappelijk waardegebonden; geschiedschrijving is subjectief. De interpreter kan slechts streven naar een zo dicht mogelijke benadering van een denk-, leef- en ervaringswereld, die fundamenteel verschilt van de zijne en daarom nooit volledig herleefd kan worden.

De Duitse historische traditie moet tegen de achtergrond van het eerder genoemde *Bildungsideaal* gezien worden. Het principe van *empathie*, oftewel het in- en herbeleven (*Nacherleben*) van individuele ervaringen en maatschappelijke waarden die in historische teksten besloten liggen speelt daarbij een problematische rol: Omdat het verleden slechts van binnenuit te verstaan is kan dat verleden in principe niet gecommuniceerd en geëvalueerd worden in hedendaagse termen. Dit wordt wel het probleem van het 'historisme' genoemd²⁰: Als het verband tussen heden en verleden ontbreekt hoe kunnen onze huidige waarden en cultuur dan uit het verleden afgeleid worden?

Een ander principe waarop kritiek is uitgeoefend is dat van de *individualiteit*. Het individu werd beschouwd als een unieke figuur, met een autonome potentie tot zelfverwerkelijking. Hiermee onderscheidde Duitse theorieën over onderwijs zich scherp van de toenmalige Franse nadruk op de 'socialisatie' van het volk aan nationale normen en waarden. Het sterk doorgevoerde culturele individualisme en de expliciete ontkenning van de invloed van mechanisch causale processen bracht

---

¹⁹ Zie o.a. J.Tollebeek, 'Het Duitse debat rond 1900' in: Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind H.Beliën en G-J. van Setten red. (Amsterdam 1991) 15-41

²⁰ Ringer, 9

het probleem met zich mee dat veranderingen in de geschiedenis slechts uit individuele acties of bovenmenselijke krachten verklaard konden worden.

b) De opkomst van positivistisch denken

Vanaf de jaren '80 in de 19^e eeuw ontstond er een academische tegenbeweging die de diep gewortelde historistische traditie aanviel. De technologische vooruitgang, de industrialisering en de opmars van de natuurwetenschappen brachten nieuwe methodologische perspectieven met zich mee. In de sociale wetenschappen, in eerste instantie met name in de economie, barstte een strijd los tussen historisten en (neo-)positivisten, die bekend zou worden als de *Methodenstreit*. Positivisten waren van mening dat de rigide methodes die in de natuurwetenschappen werden gehanteerd ook van toepassing konden en moesten zijn op de 'zachtere' wetenschappen, waaronder de sociologie en de geschiedwetenschap.

In de positivistische benadering van de sociale en culturele wetenschappen (waartoe de geschiedwetenschap doorgaans gerekend wordt) werd het principe van causaliteit niet als problematisch ervaren. Het '*covering-law-model*' van C.G.Hempel²¹ bijvoorbeeld, wenst een historische gebeurtenis te herleiden tot de initiële omstandigheden waarin de gebeurtenis optrad en te verklaren door één of meerdere universele wetten die de objectieve keten van oorzaak en gevolg 'dekken' (*covering*). Op deze wijze werden historische en sociale processen in wetmatige vorm vastgelegd. In tegenstelling tot de mogelijkheden van de interpretatieve methode (*Verstehende methode*) pretendeerden de positivisten historische ontwikkelingen en sociale praktijk ook te verklaren (*Erklären*).

Webers 'Verstehende Soziologie'

In zijn pleidooi voor het ontwerpen van een '*Verstehende Soziologie*' heeft Weber getracht om vanuit zijn neokantiaanse optiek de verdeelde culturele en sociale wetenschappen te herenigen binnen één methodologisch kader. Daarin verwerkte hij zowel historistische als positivistische elementen. Weber baseerde zich voor een belangrijk deel op de geschiedfilosoof Heinrich Rickert. Rickert handhaafde weliswaar de scheiding tussen de 'ideografische' *Wirklichkeitswissenschaften*, gericht op het beschrijven van de werkelijkheid, en de 'nomothetische' *Gesetzeswissenschaften* die abstraheren van de empirische werkelijkheid tot algemeen geldige wetten, zoals de natuurwetenschappen, maar stelde tevens vast dat alle wetenschappelijke disciplines een gemeenschappelijk uitgangspunt hebben in de empirische realiteit,

All empirical reality ... becomes nature when we consider it with regard to the general; it becomes history when we consider it with regard to the

---

²¹ Ankersmit, Denken over geschiedenis, 128-129

particular. Every discipline has its point of departure in immediately experienced reality²².

Weber en Rickert stoorden zich aan de overdreven romantische trekken van de *Nacherlebnis* van een mystiek en irrationeel verleden door de historisten. Het ging volgens hen niet aan om de grote creatieve denkers als ‘irrationele’ elementen in het historisch proces te isoleren, omdat ook historische persoonlijkheden empirisch reëel zijn geweest, en als rationeel handelende wezens gereconstrueerd kunnen worden. Irrationeel is volgens Weber slechts datgene dat zich niet in onze denkconcepten laat inpassen, en gaat wellicht op voor een deel van historische gebeurtenissen en activiteiten, maar niet voor het verleden in zijn totaliteit.

De idee dat in de historische en sociale wetenschappen geen plaats is voor de bestudering van causale relaties, omdat causaliteit gelijk zou staan aan determinisme en in strijd is met de fundamentele contingentie, onvoorspelbaarheid en vrijheid van menselijk handelen, was volgens Rickert en Weber onjuist. Oorzaken bewerken bepaalde gevolgen slechts in combinatie met oneindig veel andere voorwaarden. De optelsom van oorzaken voldoet wellicht aan een universeel geldige wet, een enkelvoudige oorzaak kan slechts als noodzakelijke voorwaarde bijdragen aan een welbepaald gevolg, nooit als strikt voldoende voorwaarde. Een enkelvoudige causale relatie is derhalve geen wetmatigheid en leidt niet tot determinisme.

Volgens Weber is de causaliteitsanalyse überhaupt niet uit de wetenschap weg te denken en dus ook niet uit de humanistische disciplines. De hermeneutische methode is er op gericht de motivatie en oriëntatie van menselijk gedrag te achterhalen. In Webers visie is het zoeken naar motieven, en daarmee de interpretatieve methode op niets anders gebaseerd dan het *verklaren* van menselijke handelingen. Voor Weber zijn motieven zuivere voorwaardelijke antecedenten die in een causale keten kunnen worden ondergebracht zonder deze als voldoende voorwaarden en dus als wetmatigheden te bestempelen. Weber stelt bovendien dat er niets ‘te interpreteren’ valt, als niet aangenomen wordt dat historische actoren bepaalde motieven hadden die voor ons betekenis hebben en dus rationeel te bevatten zijn. Irrationeel gedrag gaat immers per definitie ons *begrip* te boven.

In zijn eigen uitwerking van een methodologie voor de sociologie biedt Weber plaats aan zowel de *interpretatie* als de *verklaring*. Weber gebruikt hiervoor het onderscheid tussen *aktuelles Verstehen* en *erklärendes Verstehen*²³. Volgens Weber is de sociologie de wetenschap die sociaal handelen interpreterend wil begrijpen en daardoor oorzakelijk wil verklaren. De interpretatie heeft betrekking op de subjectieve betekenis van sociaal handelen, een betekenis die gewonnen kan worden door eenvoudig weg naar de uiterlijke kenmerken van de handeling te

---

²² H. Rickert, *Grenzen*, 238, geciteerd in Ringer, 38

kijken, het *aktuelles Verstehen*. Het *erklärendes Verstehen* daarentegen heeft niet op de handeling zelf betrekking, als wel op het motief van de handelende persoon voor de handeling in kwestie. De verklaring plaatst de handeling in een zinsamenhang (*Sinnzusammenhang*), waarin het functioneert als een onderdeel van een groter betekenissencomplex.

Een motief is in eerste instantie niet meer dan een hypothese, een mogelijke verklaring, maar mist nog causale geldigheid. Identieke handelingen kunnen uit verschillende motieven voortkomen. Soms weet degene die handelt niet eens wat zijn of haar beweegredenen eigenlijk zijn of zijn er tegenstrijdige motieven in het spel. Daarom is het nodig volgens Weber om niet alleen een verklaring te geven die past in een bepaalde zinsamenhang, een verklaring die in Webers woorden *sinnhaft adequat* is, maar ook daadwerkelijk *kausal adequat* is²⁴. Van causale geldigheid is pas sprake als kan worden aangetoond dat een bepaalde handeling regelmatig optreedt in combinatie met een bepaalde zinsamenhang. Hiertoe kan de statistische analyse een hulpmiddel vormen. Het spreekt vanzelf dat een causale analyse niet altijd mogelijk is, en zeker voor het verleden lastig toetsbaar kan zijn, en dat men derhalve moet berusten in één of meerdere hypothesen. Omgekeerd kan echter ook gelden dat een statistische relatie een causaal verband evident maakt, maar de juiste interpretatie van het verschijnsel ontbreekt.

*****

Rationaliteit betekent voor Weber onder andere een menselijke eigenschap waarmee ordening, betekenis en uiteindelijk ook zin aan de wereld gegeven kan worden; de mens maakt zijn eigen geschiedenis. Weber was van mening dat in het historisch bedrijf de vragen aan het verleden onvermijdelijk cultureel bepaald waren (*Wertbeziehung*), maar dat de antwoorden op die vragen een zeker objectief gehalte konden bereiken middels een zo rationeel en waarde vrij mogelijke methode van onderzoek. In de volgende paragraaf komt een tweetal van die rationele conceptmethodes aan bod.

In de wetenschapsfilosofische controverse tussen historisten en positivisten trachtte Weber de functie van de causale analyse voor de beoefening van de geesteswetenschappen aan te tonen zonder de positivistische pretentie van objectiviteit na te streven. Volgens Weber is datgene wat rationeel is niet per definitie wetmatig en gedetermineerd. Weber houdt vast aan de idee dat het historisch proces verloopt vanuit de samenkomst van een oneindige hoeveelheid

---

²³ Zie L. Laeyendecker, *Orde, verandering en ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*, (Amsterdam 1981) 307-314

²⁴ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5^e editie, J. Winckelmann red. (Tübingen 1976) 6-9

oorzaken, die voor een deel noodzakelijk en voor een ander deel bijkomstig zijn, maar nooit alleen voldoende voorwaarde zijn voor het werkelijke proces. Aan de andere kant heeft menselijke handelingsvrijheid en de rol van toeval in het historisch proces volgens Weber niets te maken met irrationaliteit. Integendeel, pas wanneer mensen zuiver rationeel afgewogen keuzes kunnen maken, handelen ze vrij, los van emoties, tradities of andere bindende factoren. Kennis van het verleden door interpretatie van menselijk gedrag is enkel gebaseerd op rationele, dat wil zeggen *tot begrip* gebrachte historische fenomenen. De irrationele aspecten van de geschiedenisgang, het onvoorspelbare en onberekenbare, kan weliswaar als feit gekend worden maar is niet in een betekeniscontext, een *Sinnzusammenhang*, plaatsbaar.

Rationaliteit en *irrationaliteit* zijn eigenschappen waarmee ieder mens onvermijdelijk behept is, zonder dat de grens hiertussen scherp getrokken kan worden. Dat betekent dat tussen het domein van het zuiver irrationele en betekenisloze en het domein van het zuiver rationele, begrijpelijke, logische en causaal verklaarbare, een wereld ligt waarover in meer of mindere mate objectief gesproken kan worden, zonder te vervallen in een kentheoretisch relativisme dan wel dogmatisme. Weber, die zo zeer met de zin van zijn persoonlijke leven worstelde, toonde zich als wetenschapper een doordacht pragmaticus. Zijn ascetische beroepsbewustzijn en nauwgezette wetenschappelijke werkwijze getuigen van zijn gedrevenheid om tot begrip en verklaring te komen. Was dit Webers manier om een uitweg te vinden uit de beklemming van de nihilistische inslag waarvan zijn persoonlijk leven getuigde?

2.2 Webers analytische concepten

In zijn methodologische studies heeft Weber twee analytische concepten uitgewerkt: De *enkelvoudige causaliteitsanalyse* en het van oorsprong door Weber uitgedachte *ideaaltype*. In beide concepten treedt de rol van de logisch consistente theorievorming (rationaliteit), die Weber van fundamenteel belang achtte voor het bedrijven van de geschiedwetenschap, op de voorgrond.

De enkelvoudige causaliteitsanalyse

De enkelvoudige causaliteitsanalyse is een concept dat oorspronkelijk is uitgedacht door de statisticus Johannes von Kries en door Weber is overgenomen en bewerkt²⁵. In dit type analyse worden particuliere historische gebeurtenissen

---

²⁵ Ringer, 63

teruggevoerd op hun oorzakelijk relevante antecedenten. Het begrip ‘enkelvoudig’ verwijst niet naar een monocausale benadering, maar heeft een logische connotatie, namelijk in de betekenis van *niet-universeel*. Het causaliteitsbegrip moet worden toegepast op een in tijd en plaats af te bakenen historisch verschijnsel met bijgevolg een *enkelvoudig* karakter zoals een vulkaanuitbarsting, de Franse revolutie, of de opkomst van het westerse kapitalisme. Hoewel bepaalde elementen uit deze gebeurtenissen en ontwikkelingen zich zouden kunnen onderwerpen aan een wet, is de totale gebeurtenis als zodanig een uniek historisch verschijnsel.

Bij de analyse van zogenaamde causale *ketens* maakt Weber gebruik van vergelijkingen tussen alternatieve oorzaken met behulp van onder andere *counterfactuele analyse*²⁶ (*Objektive Möglichkeit*). Vanuit de assumptie dat één oorzaak nimmer een volstrekt voldoende voorwaarde is voor een bepaald effect, gaat het er om, in het oneindige netwerk van causale relaties vergelijkenderwijs de meest ‘adequate’ oorzaken boven tafel te krijgen (*Adäquater Verursachung*)²⁷. De comparatieve analyse veronderstelt dat historische actoren en ontwikkelingen een rationeel karakter dragen. Wat wij echter vandaag de dag aan historische actoren en fenomenen toeschrijven is onze eigen rationaliteit, wellicht anders, wellicht identiek aan die van onze voorouders, maar een andere kennen we niet. Als we de gedragingen van onze voorouders vergelijkend analyseren dan bestaat de mogelijkheid dat datgene wat zich moeilijk laat verklaren berust op een andere opvatting over denken in middelen en doelen of dat er irrationele factoren als emoties, tradities of interventies van bovennatuurlijke machten in het spel zijn.

Het ideaaltype

Ook het ideaaltype (*Idealtypus*) is in opzet een comparatieve analytische methode. Het grote verschil met de enkelvoudige causaliteitsanalyse is dat in de constructie van een ideaaltype bewust afstand wordt genomen van de empirische werkelijkheid. Een ideaaltype kan omschreven worden als een opzettelijk eenzijdige karakterisering van een complex historisch of sociaal fenomeen, dat als een soort snelweg door een breed uitwaaiend wegennet uitgelegd wordt. Ideaaltypes zijn per definitie geen beschrijving van een concrete historische situatie of ontwikkeling, maar een ruwe schets waarin de meest kenmerkende

---

²⁶ Counterfactuele analyse gaat na wat er zou zijn gebeurd als zich in het verleden alternatieve ontwikkelingen, gebeurtenissen of oorzakelijke antecedenten zouden hebben voorgedaan; letterlijk is het een analyse van ‘tegen-feiten’. Zie ook F. Ankersmit, 240

²⁷ Zie ‘Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung’ in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, J. Mohr red. (Tübingen 1973) 266-290

eigenschappen geïsoleerd bekeken worden met behulp van een *ceteris paribus clause*²⁸.

Ideaaltyperingen hebben betrekking op een model van zuiver rationele patronen (*Richtigkeitsrationalität*) en een beperkte hoeveelheid verklaringsfactoren²⁹. Webers analyse van de rol van het protestantisme in het moderniseringsproces is een goed voorbeeld van een ideaaltypische constructie. In de *Zwischenbetrachtung*, een bekende passage uit zijn *Religionssoziologie*, laat Weber zich nog eens uitvoerig uit over zijn methodologische insteek,

ein religionssoziologischer Versuch dieser Art [...] muß und will zugleich ein Beitrag zur Typologie und Soziologie des Rationalismus selbst sein. Er geht daher von den rationalsten Formen aus, welche die Realität annehmen kann, und sucht zu ermitteln, inwieweit gewisse theoretisch aufstellbare rationale Konsequenzen in der Realität gezogen wurden. Und eventuell: weshalb nicht.³⁰

Het voordeel van het gebruik van ideaaltyperingen lag volgens Weber in de mogelijkheden van een strikt rationele dwarsdoorsnede, waar meer gedetailleerde historische studies op hun afwijkingen van de theorie mee kunnen worden vergeleken. Een punt van kritiek op het ideaaltype is dat het zelf moeilijk voor kritiek vatbaar is, omdat het de realiteit bewust vervormd weergeeft, namelijk zuiver logisch en begripsmatig. Dit is dezelfde kritiek die ten aanzien van economische modellering, waarmee het ideaaltype tot op zekere hoogte te vergelijken is, vaak geuit wordt. Als voorbeeld kan gedacht worden aan het axioma van de *homo economicus*: De mens is onder alle omstandigheden in staat zijn (economische) preferenties te rangschikken op basis van de hem of haar beschikbare informatie en kiest daaruit altijd het beste alternatief. De *homo economicus* bestaat in de praktijk natuurlijk niet, en het is dus de vraag in hoeverre ons gedrag opgehelderd kan worden door het gebruik van een dergelijk ideaaltypisch mensbeeld.

Hoe dan ook, de scherpe tegenstelling tussen *interpretatie* en *verklaring* die de historisten hadden opgeworpen werd door Weber nietig verklaard. Zijn analytisch instrumentarium bood de mogelijkheid om de kloof tussen de culturele en sociale wetenschappen te dichten. De sociologie en de economie konden volgens Weber even goed uit de voeten met de causaliteitsanalyse als de historische en culturele wetenschappen. Niettemin zou de sociologie zich kunnen onderscheiden van de

---

²⁸ Ceteris paribus wil letterlijk zeggen: overige zaken blijven gelijk. Deze clause wordt veel toegepast in economische modellen. De clause is geïntroduceerd door de Franse econoom Cournot. Zie R.B.Ekelund en R.F.Hebert, A history of economic theory and method, 3rd ed., (New York 1990) 291

²⁹ A.Giddens, Capitalism and Modern Social Theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber (Cambridge 1971) 142

³⁰ *Religionssoziologie*, 537-538

geschiedwetenschap door zich meer te richten op de analyse van algemene trends. Sociale wetenschappen dienen theoretische kaders aan te leveren. De historicus zou zich meer moeten richten op de verzameling van feiten en de bestudering van unieke verschijnselen. Het kenmerk van theorievorming is dat deze nooit samenvalt met de praktijk en daar dus ook niet te sterk op gericht moet zijn. Theorievorming is nuttig volgens Weber om één of enkele interessante factoren uit de werkelijkheid te isoleren en bepaalde verbanden te bekijken die in de veelvormigheid van het historisch proces onopgemerkt of onderbelicht zouden blijven.

2.3 Webers handelingstheorie

Vanuit Webers methodologische overwegingen kunnen we nu iets zeggen over een cruciaal onderdeel van zijn sociologische theorie, zijn handelingstheorie. Weber onderscheidde vier ideaaltypen van sociaal handelen die hij onder andere aan het begin van zijn sociologische hoofdwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* aan de orde stelt³¹. Hieronder worden deze vier typen besproken. Vooral onder sociologen wordt veel aandacht geschonken aan dit deel van Webers werk, maar een goed begrip van zijn handelingstheorie is eveneens essentieel voor de interpretatie van Webers historische werk. Hier gaat het vooral om het feit dat Webers handelingstheorie vaak gebruikt wordt om de verschillende rationaliteitstypen van Weber in te delen. Deze vertonen namelijk sterke overeenkomsten met zijn typologie van sociaal handelen (zie ook §4.1).

Vier ideaaltypen van sociaal handelen

Sociaal handelen houdt voor Weber in dat het handelen van het ene individu op een of andere wijze georiënteerd is op het handelen van andere individuen. Sociale activiteit ligt gefundeerd in een wereldbeeld waarin verwachtingen omtrent het gedrag van andere mensen zijn verwerkt. Sociale instituties zijn voor Weber netwerken van menselijke interacties gebaseerd op interpretaties van andermans gedrag. Zo is voor Weber, in tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten, de nationale staat geen transcendentale entiteit, die voor een deel boven de burgers uitstijgt, maar een belichaming van het collectief van deelnemende individuen, hoewel dat collectief meer kan zijn dan slechts de optelsom van basiseenheden. De staat houdt echter op te bestaan, als mensen ophouden zich in hun gedachten en handelingen te richten naar de staat.

---

³¹ *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1-15

Karakteristiek voor sociale interactie in de moderne westerse samenleving is volgens Weber de rol van de *instrumentele- of doelrationaliteit (Zweckrationalität)*³². Hiermee wordt gedrag bedoeld dat zuiver doelgericht is. De actor kiest zijn middelen door berekening en afweging van alternatieven in het licht van het te bereiken doel. Dit doel staat op zijn beurt weer in het teken van een hoger doel dat daarmee een oneindige keten van doelen en subdoelen vormt. Deze rationele vorm van handelen is gebaseerd op een bepaald beeld over hoe de wereld is georganiseerd en welke middelen ter beschikking staan, om binnen die gegeven organisatie het verlangde doel te verwezenlijken. Voorbeelden van doelrationaliteit zijn volgens Weber het calculerende gedrag van de zakenlieden in het moderne kapitalisme en ambtenaren in het moderne bureaucratische apparaat. Zowel de functionarissen zelf, als de buitenstaander ervaren de bureaucratische organisatie als onpersoonlijk omdat de oriëntatie op efficiëntie en effectiviteit boven de aandacht voor het individu gaat.

Waarderationaliteit is in tegenstelling tot doelrationaliteit een vorm van handelen dat niet gericht is op een doel, maar plaats vindt vanuit een bepaalde waarde. Hier staat de intentie van het handelen voorop en niet het resultaat. Beide soorten van handelingsoriëntatie kunnen naast elkaar optreden. Een mooi voorbeeld vormt de studie van de 'ideale' student. Voor een deel studeert de student om zijn kennis in een later beroepsleven aan te kunnen spreken, voor dat deel handelt de student doelrationeel. Voor een ander deel studeert de student vanwege het plezier om zichzelf te verrijken, het leerproces heeft dan opzichzelfstaande waarde. In het algemeen kan gesteld worden dat waarderationeel handelen een beperking vormde voor het ontstaan van het moderne kapitalisme en de bureaucratische staat, omdat niet de efficiëntie en effectiviteit (de vorm) maar de aard van het proces (inhoud) zelf voorop stond. Doelrationeel handelen, waarin het doel de middelen heiligt, heeft de opkomst van de moderne burgerlijke cultuur volgens Weber juist bevorderd.

Op een niet-rationeel niveau onderscheidt Weber ook twee typen van menselijke oriëntatie op de *sociale wereld*. Deze twee typen, de *affectieve handeling* en de *traditionele handeling*, zijn niet gebaseerd op bewuste reflectie en worden niet ingezet met de intentie iets in de wereld te veranderen. Affectief handelen staat bij Weber voor de directe expressie van gevoelens, zoals het huilen bij pijn of seksuele prikkelingen. Emotionaliteit en affectief gedrag wordt volgens Weber in vele religies onderdrukt door rationele controle, omdat de onberekenbaarheid van dit type handeling afbreuk doet aan de almacht van het bovenaardse.

Handelen uit traditie is volgens Weber de belangrijkste tegenhanger van rationeel handelen. Tradities zijn gebaseerd op gebruiken die niet ter discussie staan en slechts worden uitgevoerd omdat het 'altijd zo gegaan' is. Weber is van

---

³² Zie voor een korte doch heldere uiteenzetting van webers handelingstheorie o.a. Collins, 42-45

mening dat affectie en traditie betekenisloos zijn in de sociale omgang, in die zin dat ze geen nieuwe betekenis toevoegen aan de heersende zinsamenhang. Deze handelingen vinden zonder bewuste keuze plaats; ze zijn ongemotiveerd. Maar ook rationeel handelen kan volgens Weber zijn betekenis verliezen, wanneer rationeel handelen 'geroutineerd' wordt. Een voorbeeld hiervan kan het doelloos najagen van geldelijk gewin zijn, geld om het geld. Voor Weber zijn door idealen gedreven acties het meest betekenisvol, maar deze kunnen makkelijk vervallen tot een alledaags gebruik of betekenisloze affectie.

Rationaliteit kan traditionele patronen doorbreken maar ook weer omslaan in traditie. Het gevaar van routinering van rationeel handelen duidde Weber met de term *Veralltaglichung*; letterlijk veralledaagsing. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat binnen het rationaliseringsproces dat de westerse geschiedenis heeft doorgemaakt, vele ontwikkelingen zijn 'afgedwaald' van hun oorspronkelijke oriëntatie en daarmee hun rationeel gekozen motief hebben verloren. Een voorbeeld hiervan is het bij Weber steeds weer terugkerende 'marxistische' thema van de moderne markteconomie: De rationele economische structuur heeft de mensheid bevrijdt van de traditionele lijfeigenschap, maar tegelijkertijd de arbeiders tot slaven gemaakt van de machinale produktiewijze. Een ander voorbeeld is de manier waarop de protestantse beroepsethiek de aanstoot tot een kapitalistische mentaliteit heeft gegeven die uiteindelijk is uitgemond in een massaal streven naar luxe en consumptie, een levensinstelling die haaks staat op de oorspronkelijke protestantse waardering van een sober leven.

Bij het thema 'rationeel handelen' dienen we overigens te bedenken dat mensen over informatie moeten beschikken omtrent het aantal mogelijke handelingsalternatieven die zij hebben en de mogelijke resultaten van hun gedrag. Voor zover mensen slechts beperkt geïnformeerd zijn (en dat geldt voor alle mensen die niet volkomen helderziend zijn), betekent dit dat de meest rationele (lees; de optimale) keuze, niet gemaakt kan worden, omdat geen mens over de volledige relevante informatie beschikt. Rationeel handelen heeft slechts betrekking op afgeleide subjectieve rationele keuzes die begrenst wordt door de hoeveelheid informatie die een individu ter beschikking staat. De rationele handelingsstypen die Weber hier schetst hebben als ideaaltype weliswaar een objectief karakter, maar komen in de werkelijkheid alleen bij benadering voor. Hoewel rationele keuzes met beperkte informatie dus niet, of slechts toevallig, optimaal zijn, blijft de rationele afweging als mechanisme zelf, of het nu met beperkte of volledige informatie ingevuld wordt, gestoeld op hetzelfde onveranderlijke principe van logische consistentie en bewuste afweging.

*****

Voor Weber is rationeel sociaal handelen een bewust gemotiveerde activiteit. Rationeel handelen is ofwel gericht op een doel dat niet in die handeling zelf besloten ligt (instrumentele- of doelrationaliteit), of op een waarde intrinsiek aan die handeling (waarde rationaliteit) of op een combinatie van beide. Affectieve en traditionele handelingen zijn irrationeel, dat wil zeggen niet bewust gekozen, en representeren een ander niveau van sociaal handelen. De exacte afbakening van het rationele en het irrationele is een lastig probleem. Het valt gemakkelijk in te zien dat in vele handelingen beide elementen optreden; waarom zou een affectieve handeling niet ook als op waarde georiënteerd rationeel gedrag beschouwd kunnen worden?

In het kader van de handelingstheorie komt ook de filosofische vraag naar voren hoe het lichaam (uitvoerende instantie) en de geest (hoeder van het principe van rationaliteit) zich tot elkaar verhouden. Weber heeft zich hier niet over uitgelaten. Hij was meer geïnteresseerd in de interactie tussen verschillende (historische) actoren. Met de nadruk die Weber legt op het *bewust* ofwel gemotiveerd maken van keuzes in de sociale omgang, laat Weber zich wel in met een andere wijsgerige kwestie: Menselijke vrijheid vergt een *redelijke of rationele* levensinstelling (zie ook §2.1). Wie zuiver rationeel handelt, handelt bewust en vrij, en slechts beperkt door de status van zijn kennis en actuele informatie. Voor Weber zelf lijkt deze opvatting de kern te zijn van zijn levenshouding: Het leven kan geen uitsluitel bieden over haar eigen betekenis (zie §1.1) en het onder ogen komen van die betekenisloosheid is de meest rationele oriëntatie op de wereld. In de erkenning van de zinloosheid van het bestaan ligt in elk geval de terugwinst van verloren vrijheid, maar ook een gebrek aan fundament.

3 HET BEGRIP RATIONALITEIT IN WEBERS EMPIRISCH ONDERZOEK

3.1 De Weberthese

Het in twee delen gepubliceerde essay *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904/5)³³ is ongetwijfeld het meest bekende werk waarin Weber de begrippen rationaliteit en rationalisering ter sprake brengt. Hierin werkt Weber de stelling uit dat het rationele karakter van de protestantse ethiek een positieve invloed heeft gehad op de opkomst van het industrieel kapitalisme in de moderne burgerlijke westerse samenleving. Deze stelling is bekend geworden als de *Weberthese*. De aandacht voor dit deel van Webers werk stoelt voor een belangrijk deel op de misvatting dat Weber hier een historisch idealistische visie verkondigde ten aanzien van de opkomst van de industriële samenleving, als reactie op het historisch materialisme van Marx. Weber zou beweren dat de industriële revolutie (materie) voort is gekomen uit de protestantse religie (idee), waar Marx zich op het standpunt had gesteld dat in het dialectisch historisch proces de materiële onderbouw, i.c. de economie en de techniek, de determinant was van de ideële bovenbouw.

Er zijn meerdere argumenten te noemen waarom deze interpretatie achterhaald is. Ten eerste onderzocht Weber, naar eigen zeggen, de *Wahlverwandschaft* tussen de protestantse ethiek en de kapitalistische denkwijze. Deze *zielsverwantschap* verwijst niet naar gedetermineerd historisch proces zoals bij Marx, maar eerder naar een unieke combinatie van twee historische fenomenen. De Weberthese is in dat opzicht niet te verenigen met de speculatieve geschiedsfilosofie van Hegel waarop Marx zich baseerde. Weber wees het dialectisch schema van materialisme versus idealisme van de hand. Getuige de titel van het essay verbindt Weber twee ideële fenomenen, namelijk de protestantse *Ethik* met de kapitalistische *Geist*.

We beginnen hier met een korte uiteenzetting van de Weberthese, waarin het rationaliteitsbegrip hoofdzakelijk in verband wordt gebracht met de protestantse opvatting van het beroep als (be)roeping (*Beruf*). Daarna wordt ingegaan op de verschillen in predestinatieleer waarin volgens Weber de kern van het verschil tussen de katholieke ethiek en de protestantse ethiek besloten ligt. Tot slot wordt een deel van de kritiek behandeld die Weber op zijn these heeft ontvangen. In dit kader speelt de methodologische positie van Weber opnieuw een belangrijke rol. We beginnen echter bij de voornaamste bron van Webers wetenschappelijke interesse; het moderne Duitsland aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw.

---

³³ Religionssoziologie, 17-206 en voor een Nederlandstalige versie zie, De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme, L. Vandekerckhove red. (Leuven 1990)

Het beroep als 'beroeping'

Sinds de tweede helft van de 19^e eeuw vond in bepaalde delen van Duitsland een industrialiseringsgolf plaats die gepaard ging met schaalvergrotingen waaruit grote coöperatief bestuurde ondernemingen voortkwamen. Weber begint zijn essay met de statistisch onderbouwde stelling dat, in het Duitsland van zijn tijd,

de bedrijfsleiders en de kapitaalhouders, maar ook de hoogst gekwalificeerde arbeidskrachten en het hoog opgeleide technisch en commercieel personeel van de moderne ondernemingen voor het grootste deel protestanten zijn.³⁴

Weber verbaasde zich over de geringe participatie van de Duitse katholieke minderheid in het toonaangevende zakenleven. Weber meende bij katholieken een fundamenteel andere houding ten aanzien van economische activiteiten aan te treffen dan bij protestanten. Protestanten, en met name de radicale ascetische stromingen zoals de calvinisten en baptisten, vertonen de ondernemerszin, de nauwgezette persoonlijke inzet en systematische betrokkenheid bij het bedrijf, die de katholieken missen. Op het eerste gezicht echter lijkt een ascetische levensstijl niet te verenigen met de moderne kapitalistische focus op materiële welvaart. De puriteinse moraal wijst elke vorm van luxe van de hand en verzet zich tegen de oriëntatie op geldelijk en persoonlijk gewin en consumptie. Volgens Weber verstaat de meer flexibele katholieke levensinstelling zich beter met de manifestatie van consumptief en competitief gedrag. Niettemin kan de protestantse ethiek in beginsel kennelijk geïdentificeerd worden met het moderne kapitalistische geestesgoed.

Het aanknopingspunt ligt volgens Weber in de protestantse opvatting van *Beruf*. *Beruf* betekent zowel 'beroep' als 'roeping':

Einer der konstitutiven Bestandteile des modernen kapitalistischen Geistes, und nicht nur dieses, sondern der modernen Kultur: die rationale Lebensführung auf Grundlage der *Berufsidee*, ist [...] geboren aus dem Geist der christlichen Askese.³⁵

De *Berufsidee* staat voor het morele inzicht dat de uitoefening van een wereldlijk beroep een religieuze roeping is. Het gehoor geven aan die roeping vraagt om een volledige overgave aan het beroep. Die ascetische beroepsgedachte was nieuw in de zestiende eeuw. Het vestigde de aandacht op wereldse zaken terwijl de traditionele katholieke ascese in het klooster gestalte kreeg en werd gekenmerkt door een afkeer van aardse activiteiten. Weber typeerde het streven naar verlossing

---

³⁴ De protestantse ethiek, 13

³⁵ Religionssoziologie, 202, geciteerd in Dassen, 177

bij de katholieken als een vorm van *Weltablehnung* (wereldverzaking), die men ook bij de Indische religies aantreft. De puriteinse beroepsidee echter was een vorm van *Weltbejahung* en mondde uiteindelijk uit in een tendens tot *Weltbeherrschung*.

De oriëntatie op het aardse beroepsleven heeft op zichzelf nog niets met een modern kapitalistische levensinstelling van doen. Gecombineerd met de plicht om sober te leven, dat wil zeggen te sparen en te herinvesteren in plaats van te consumeren, doemt echter de geest van een rationele economische levensinstelling op. De spaarzaamheid van de protestanten is een tweede belangrijke factor in de verwantschap tussen de puriteinse en de kapitalistische geest. In de puriteinse moraal gaat reproductie voor consumptie. Winst dient niet geconsumeerd te worden maar opgespaard en opnieuw ingebracht in het economisch proces om met de aanschaf van nieuwe produktiemiddelen de totale kapitaalvoorraad op peil te houden en eventueel te vergroten.

Ook arbeid wordt als produktiemiddel beschouwd. Vrijtijdsbestedingen zijn zondig voor zover die vrije tijd ook in het beroep gestoken had kunnen worden. Recreatie betekent disrespect voor God. De puritein dient zich voortdurend af te vragen of zijn inspanningen overeenkomen met zijn religieuze roeping. Het derde belangrijke kenmerk voor Weber in de protestantse ethiek is de toepassing van een systematische (lees: rationele) registratie van de beroepsactiviteiten. Modern kapitalisme is ondenkbaar zonder de ontwikkeling van het boekhouden, de systematische verantwoording van keuzes aangaande de besteding van bedrijfskapitaal en arbeidsinzet.

Het verschil tussen premodern of traditioneel kapitalisme en modern kapitalisme ligt volgens Weber niet in de oriëntatie op economisch gewin, maar in de wijze waarop dat nagestreefd wordt. Modern kapitalisme is rationeel kapitalisme: een systematische aanpak van economische organisatie. Die systematiek komt niet tot uitdrukking in het streven naar grote winsten op risicovolle handelstransacties, als wel in het streven naar kleine marges op een product door eindeloze herhaling van productie en verkoop. De dynamiek van rationeel kapitalisme lag volgens Weber in de intentie om voortdurend met een gespecialiseerd product de markt te bedienen. Traditioneel kapitalisme was niet gericht op systematische voortzetting van specifieke economische activiteiten, maar veel meer op projectmatige en eenmalige economische activiteiten met een opportunistisch karakter. Het traditioneel kapitalisme dreef op een handjevol ondernemers met gevestigd kapitaal. Deze vorm van handelskapitalisme kende een beperkte reikwijdte en verschilde sterk van de beroepsmatige rationalisering van productieactiviteiten door 'gewone' burgerlieden zoals die in het moderne kapitalisme opkwam.

Het verschil tussen de Lutherse en Calvinistische 'Berufsidee'

De *Berufsidee* bij Luther was niet zozeer gericht op wereldse activiteiten *an sich*, als wel op de simpele idee dat het uitoefenen van een beroep bijdraagt aan een sober en deugdzaam leven. De concentratie op het beroep als een roeping, betekende onderwerping aan goddelijk gezag. In Webers ogen draagt, in tegenstelling tot Luthers tamelijk 'passieve' perceptie van het beroep, de calvinistische arbeidsethiek het karakter van een actief programma, waarin de betrokkenheid op het aardse geboden is. De beroepsmatige rationalisering geldt als voorwaarde voor de verwezenlijking van het levensdoel, namelijk het zo goed mogelijk besteden van de tijd op aarde in afwachting van het hiernamaals.

Om het verschil tussen de Lutherse en Calvinistische beroepsopvatting te verklaren grijpt Weber terug op de verschillen in hun predestinatieleer. Volgens Luther kon de mens inzicht verwerven in het goddelijke bestemmingsplan via religieuze ervaringen en bevrijdingsgevoelens. De ware gelovige was in staat zichzelf te bevrijden van de wereld en voor te bereiden op een leven in het hiernamaals via het geloof. Hoewel Luther en Calvijn beide veronderstelden dat het lot van de mens volledig in handen van God ligt, achtte Luther het dus mogelijk dat het lot door de mens tijdens zijn leven gekend werd.

Voor de Calvinisten gingen die menselijke pretenties echter veel te ver. De goddelijke dekreten waren absoluut vrij en onveranderlijk in de eeuwigheid vastgelegd. Niemand kon zijn lot kennen. Slechts een handjevol mensen was uitverkoren voor opname in het hiernamaals. De gelovige hoefde niet te rekenen op bijstand van God, laat staan dat God de mens bewust maakte van zijn aanwezigheid. De absolute afwijzing van de heilswerking van de kerk en de gehate heilige sacramenten van de katholieken, werd door de Calvinisten veel consequenter doorgevoerd. Een calvinist trad helemaal alleen zijn onkenbare en onvermijdelijke lot tegemoet.

De absolute transcendentie van het goddelijke en het determinisme met betrekking tot de menselijke staat van genade, heeft verstrekkende gevolgen voor het leven op aarde; als je niets aan je lotsbestemming kan veranderen, dan is het welbeschouwd volstrekt zinloos om je leven op aarde daarnaar in te richten. De mens is in wezen volledig vrij in deze wereld en bevindt zich dus in een wereld zonder ingrijpende machten van buitenaf; een onttoverde wereld.

De vraag rijst natuurlijk waarom de puriteinen zich toch onderwierpen aan strenge morele codes? Logisch gesproken is er geen reden tot die morele fixatie. Weber verklaarde de morele levenshouding aan de hand van twee pastorale adviezen, die ondanks hun logische inconsistentie een grote betekenis hadden voor de puriteinse gelovige: 1. Het was een plicht om jezelf als uitverkoren te beschouwen, onvoldoende vertrouwen wees op onvoldoende geloof en dus op onvoldoende werkzaamheid van de genade. 2. Om tot zelfvertrouwen te komen, was de uitoefening van een beroep het beste middel. Enkel de strikte beroepsuitoefening kon inzicht verschaffen over de staat van genade. De vraag

naar de mogelijkheid om inzicht te verkrijgen in het lot werd op een dubbelzinnige manier benaderd.

Als we Weber mogen geloven vormt de protestantse beroepsethiek de basis van het moderne burgerlijke ondernemerschap. De puritein hield doorlopend een 'morele boekhouding' bij, waarop hij zichzelf kon controleren en afrekenen. Een dergelijke systematische organisatie van het moreel gedrag trad ook bij de katholieken en in andere religies reeds op, maar altijd buiten het aardse leven om (*ausserweltlich*). De reformatie bracht de rationele levenswijze buiten de katholieke kloostermuren en paste die in eerste instantie toe op economisch gedrag. Onder invloed van de protestantse *innerweltliche Askese* kwam de rationele levenshouding midden in de wereld te staan, waar het de restanten van middeleeuwse magie en bijgeloof uitdreef en waar het tenslotte de religie zelf ook om zeep hielp. Het oorspronkelijke ideaal van verlossing, door gehoor te geven aan het religieus *beroep*, is uiteindelijk verzand in de materiële verlokkingen van de moderne consumptiemaatschappij. Het moge duidelijk zijn dat in de ethiek van de protestanten nimmer de intentie aanwezig is geweest om een leven in luxe na te streven, maar dat de rationalisering van het beroep uiteindelijk wel geresulteerd heeft in een tegengestelde praktijk. Een irrationeel rationeel proces:

We geloven zelfs niet dat een van hen [hervormers] ooit een positieve ethische waarde heeft toegekend aan het nastreven van materiële welvaart als doel op zich. [...] We moeten er ons aan verwachten dat de effecten van de Reformatie op de cultuur grotendeels onvoorziene, niet gewilde implicaties waren van het werk van de hervormers – implicaties die vaak ver af lagen van wat ze zich hadden voorgenomen te bereiken, om niet te zeggen: daarmee in tegenstelling waren.³⁶

Kritiek op de Weberthese

Zoals reeds opgemerkt heeft Webers *protestantische Ethik* veel discussie losgemaakt. Twee voorname punten van kritiek passeren hier kort de revue. In 1938 werd door de engelse historicus R.H.Tawney³⁷ betoogd dat Weber terecht een verband had gelegd tussen het radicale protestantisme en het moderne kapitalisme maar dat hij de volgorde had omgedraaid. Volgens Tawney ontstonden de engelse protestantse sektes juist vanwege de eerste verschijnselen van een kapitalistische revolutie in de 16^e eeuw in Engeland. De neo-marxist Tawney stelde dat de economie, de materiële behoefte, de ideeën creëert en niet andersom. Volgens hem sloot het protestantisme goed aan bij de kapitalistische levenswijze.

---

³⁶ Religionssoziologie, 26-27

³⁷ Zie voor de hier genoemde critici van Webers *Protestantische Ethik*, Collins, 52

Een argument van meer economische aard werd geformuleerd door Samuelsson (1961). Volgens hem had religie niet of nauwelijks te maken met economische ontwikkelingen. Hij wees op het feit dat de eerste industrielanden voor een deel katholieke landen waren, zoals bijvoorbeeld België, en dat institutionele en technische factoren de doorslaggevende rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het moderne kapitalisme. Voor Engeland was met name het buitenlandse handelsnetwerk van groot belang, terwijl België zich gelukkig mocht prijzen met een grote voorraad kolen en andere belangrijke industriële grondstoffen.

Hoewel de meeste kritiek op Webers these pas na zijn dood opgetekend werd, heeft Weber tijdens zijn leven al gewerkt aan een repliek. Webers essay moet gelezen worden als een *ideaaltypering*. Weber zette bewust andere belangrijke factoren buiten spel, om één van de vele causale relaties te isoleren. De kritiek van Samuelsson zal Weber niet hebben getroffen. Bovendien stelde Weber niet dat de radicale protestantse moraal het kapitalisme in het algemeen had veroorzaakt, volgens Weber is kapitalisme, in de zin van materiele begeerte en het streven naar winst, iets van alle tijden. Weber had het over een specifieke vorm van kapitalisme, namelijk *rationeel kapitalisme*, een unieke vorm van kapitalisme. Hiermee boet de these van Weber uiteraard sterk aan betekenis in. Want de vraag in hoeverre die ene factor, namelijk het protestantisme nu daadwerkelijk heeft bijgedragen aan de totstandkoming van het moderne kapitalisme blijft onbeantwoord.

*****

In de Weberthese speelt het rationaliteitsbegrip een tweeledige rol. De Weberthese is een ideaaltypische constructie waarin twee historische verschijnselen op conceptuele wijze met elkaar verbonden worden en in die hoedanigheid de neerslag van een rationele analyse. Daarnaast echter wordt de rationalisering van economische activiteiten door Weber als empirisch verschijnsel beschreven. Rationaliteit wordt hier vooral geassocieerd met in de praktijk werkzame begrippen als systematisering en berekening. De protestantse ethiek verlangt concentratie op de roeping van de mens, een heldere afbakening van activiteiten en een bewuste en methodische wijze van organiseren. De systematische beroepsuitoefening is een vorm van praktische rationaliteit waar het boekhouden symbool voor staat. Rationaliteit is in de Weberthese dus enerzijds aanwezig als een analytisch en theoretisch begrip en anderzijds als een historisch werkzaam fenomeen.

Tekenend voor Webers rationaliteitsbegrip op beide terreinen is de idee dat rationaliteit en rationalisering verschijningsvormen zijn die hun uitgangspunt in de individuele mens vinden, maar ingebed zijn in een groter en minder bevattelijk,

dus irrationeel geheel. Zo zagen we dat de zuivere predestinatieleer van de calvinisten inconsistent is met een systematische beklemtoning van individuele verantwoordelijkheid, maar desondanks de aanzet geeft tot rationalisering. Wederom constateert Weber dat het principe van een rationele leefinstelling zwevende is en niet rationeel gefundeerd kan worden.

Zo correspondeert het resultaat van het rationaliseringsproces evenmin met de oorspronkelijke intenties. Het samenspel van causale factoren brengt de systematische afstemming van intenties, middelen en doelen uit balans. De complexiteit van het historische proces dirigeert rationele ontwikkelingen altijd in de richting van een onvoorspelbare uitkomst. Een dergelijk contingent verloop is op zichzelf niet irrationeel, maar wel wanneer het menselijk handelen leidt tot aan de oorspronkelijke bedoelingen tegenstrijdige gevolgen. De afweging is rationeel geweest, het proces verliep irrationeel. Hiermee geeft Weber te kennen dat, wat hem betreft, de menselijke dispositie tot rationele reflectie niet meer is dan de spreekwoordelijke rotsbodem in een moeras.

3.2 De betekenis van charisma

In Webers behandeling van het begrip charisma brengt hij het rationele en het irrationele dichter bij elkaar dan waar ook. Weber onderscheidt in zijn magnum opus *Wirtschaft und Gesellschaft* drie ideaaltypen van macht: Traditionele, rationele en charismatische macht of heerschappij (*Herrschaft*). Volgens Weber is het charismatisch leiderschap, een irrationeel gelegitimeerde machtsvorm die niettemin van doorslaggevende betekenis is geweest in het westerse rationaliseringsproces. Hieronder zal duidelijk worden hoe hij deze relatie voor zich zag.

De opvattingen van Weber over macht en politiek leiderschap zijn verder om twee redenen van belang. Ten eerste heeft Webers formulering van een theorie over macht veel invloed uitgeoefend op verscheidene theorieën over staatsinrichting in de 20^e eeuw. Minstens even interessant echter is het gegeven dat Weber leefde in een tijd van enorme politieke en staatkundige transformaties in Duitsland zelf. Webers opvattingen over politiek leiderschap die hieronder zullen worden besproken zijn meermaals in verband gebracht met de rol van Bismarck in Duitsland eind 19e eeuw, de Duitse opstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog én, zeer precair, de betekenis van charismatisch leiderschap in het tijdperk van Nazi-Duitsland.

Drie typologieën van macht

Webers indeling van machtsvormen in traditioneel, rationeel of wettelijk, en charismatisch gelegitimeerd gezag³⁸ is opnieuw een voorbeeld van een ideaaltypische benadering. Volgens Weber zijn traditioneel gezag en rationeel of wettelijk gezag ideaaltypische tegenhangers van elkaar. Traditioneel gezag is gebaseerd op autoriteitsfiguren en verankerde 'eeuwige' waarden en waarheden binnen een groep. Aan traditionele heersers wordt gezag bijvoorbeeld toegekend op basis van de erfelijke lijn, leeftijd of levenservaring. Een goed voorbeeld van traditioneel gezag is het patriarchaat, waar het mannelijke hoofd van de groep een onbetwistbaar gezag geniet dat van generatie op generatie overgedragen wordt. De meest eenvoudige vorm van dergelijk leiderschap is de positie van het gezinshoofd in het traditionele gezin. In traditionele samenlevingen hangen de rechten en plichten van de groepsleden af van het leiderschap zelf. De rekrutering voor publieke functies wordt door de hoogste leider(s) van bovenaf aangestuurd.

De rationele moderne bureaucratie is volgens Weber de meest zuivere uitdrukking van rationeel/wettelijk gelegitimeerd gezag. In de bureaucratie berust gezag op onpersoonlijke normen, buiten alle waardering voor gebruik en traditie om. Gezag wordt uitgeoefend in een volstrekt rationele context, omdat het gebaseerd is op conventionele normen en welomschreven wetten die vatbaar zijn voor veranderingen als ze ondoelmatig blijken. De functionarissen van het openbare bestuur hebben scherp afgebakende bevoegdheden, die niet door hen zelf veranderd kunnen worden. De werving van ambtenaren geschiedt op basis van openbare sollicitaties waarbij de competentie van sollicitanten grotendeels wordt afgemeten aan examens en diploma's. De beloning van de ambtenaar voor zijn inspanningen wordt systematisch en van hogerhand vastgesteld. Weber omschrijft de ideaaltypische bureaucratie als volgt:

The fully developed bureaucratic apparatus compares with other organisations exactly as does the machine with the non-mechanical modes of production. Precision, speed, unambiguity, knowledge of files, continuity, discretion, unity, strict subordination, reduction of friction and of material and personal costs.... These are raised to the optimum point in the strictly bureaucratic organisation..³⁹

De moderne tijd was volgens Weber getuige van een vrijwel gelijktijdige opkomst van de geest van het moderne kapitalisme en de moderne bureaucratie, maar de daadwerkelijke implementatie van bureaucratisch bestuur ging vooraf aan de grote economische transformatie van de 19^e eeuw. Weber oordeelde dat het moderne kapitalisme ondenkbaar zou zijn geweest zonder een ontwikkeld bureaucratisch

---

³⁸ Giddens, 154-163

³⁹ *Wirtschaft und gesellschaft*, 973, geciteerd in Giddens 159

systeem. Regulering en coördinatie vanuit de overheid is een *sine qua non* voor het functioneren van een markteconomie. Het rationele bureaucratische systeem komt het best tegemoet aan het hoge tempo, de precisie en de informatiebehoefte van de moderne economie. Weber zag dat economische verschijnselen als specialisatie, professionalisering en de ontkoppeling van arbeid en produktiemiddelen (waar Marx reeds op wees), vergezeld werd door de geboorte van de moderne nationale staat en haar grootschalig georganiseerde instituties.

Het charismatische machtstype is een bijzonder type, maar speelt een sleutelrol in Webers verklaring van de rationalisering van het Avondland. Charisma wordt door Weber gedefinieerd als:

A certain quality of an individual personality by virtue of which he is considered extraordinary and treated as endowed with supernatural, superhuman, or at least specifically exceptional powers or qualities⁴⁰

De eigenschappen die aan een charismatisch leiderfiguur toegeschreven worden onderscheiden die persoon van het 'gewone' volk. Charismatisch leiderschap kan zich op meerdere manieren manifesteren en in verschillende sociale en historische contexten optreden. Charismatische figuren kunnen politieke leiders of religieuze profeten zijn, die de ontwikkeling van volledige samenlevingen en beschavingen beïnvloeden, maar ook goeroes, zieners of gebedsgenezers die een kleine en tijdelijke aanhang hebben.

Kenmerkend voor groepen of samenlevingen die onder charismatisch bewind leven is het gebrek aan organisatie en structuur. Er bestaat geen vaste hiërarchie in de groep van volgelingen, hoewel bepaalde personen dichter bij de leider staan dan andere. Een charismatische beweging is niet opgebouwd rond een stelsel van vaste normen en juridische principes die algemeen geldig zijn. De claim op het leiderschap is altijd gebaseerd op het geloof in de missie, dat de leider en zijn volgelingen delen. Vaak bewijst de leider zijn speciale status aan de hand van wonderen of manifestaties van goddelijke emanatie. De handhaving van de rechtsorde is een zaak van willekeur en geschiedt veelal aan de hand van goddelijke revelatie.

Charismatisch gelegitimeerd gezag is een machtstype dat noodzakelijkerwijs bij uitzondering en slechts kortstondig optreedt. Het drijft niet op een georganiseerd systeem en wordt door middel van giften, geweld of dwang voorzien in middelen van bestaan. Wanneer een charismatische beweging uitgroeit tot een nieuwe gevestigde orde, verliest het de scherpe kanten en het revolutionaire karakter en neemt het óf een traditionele óf een wettelijk gelegitimeerde vorm aan. Weber spreekt in dat verband over de *Veralltaglichung* van charisma, een veralledaagsing of, beter gezegd, routinering die hij verafschuwde doch tegelijkertijd als onafwendbaar beschouwde.

---

⁴⁰ *Wirtschaft und Gesellschaft*, 241, geciteerd in Giddens 160

Charisma steunt altijd op een breuk met de geaccepteerde orde. Charismatische leiders verwerpen het gehate verleden, zijn een motor achter nieuwe ontwikkelingen en daarmee verreweg het meest dynamische type van macht. Met name in traditionele samenlevingen kan een charismatische beweging sterk revolutionaire krachten ontwikkelen. Volgens Weber is het kenmerkend voor de premoderne tijd dat traditie en charisma elkaar afwisselen, waarbij er in tijden van transitie een sterk gebrek aan oriëntatie bestaat. Met de voortgang van het rationaliseringsproces echter, heeft sociale verandering meer met typisch rationele fenomenen, als de toepassing van wetenschappelijke kennis en technologische innovaties, te maken gekregen, en is de charismatisch leider met zijn magische status ontroond.

De rol van charisma en rationaliteit in de joodse traditie

In de *Religionssoziologie*⁴¹ wordt het begrip charisma besproken in relatie tot het antieke Jodendom, dat als oorsprong van het christendom en, meer in het algemeen, het westerse religieuze denken beschouwd wordt. Weber heeft voornamelijk oog voor de unieke wisselwerking tussen de joodse profeten en de invloedrijke priestersklasse in het Jodendom. Volgens Weber heeft de aanwezigheid van charismatische profeten in de joods-christelijke traditie⁴² ertoe bijgedragen dat traditionele patronen eerder doorbroken werden dan in andere religies.

Joodse profeten zijn in Webers ogen voorbeelden bij uitstek van charismatische leiderfiguren, die hun leven volledig inrichten naar hun goddelijke missie, hun roeping. De Joodse profeten bevonden zich van tijd tot tijd in oppositie met de conservatieve priestersklasse. Die tegenpolen zorgden voor een dynamiek in het religieuze systeem die een noodzakelijke voorwaarde was voor de eliminatie van magische praktijken uit het dagelijks bestaan.

In all times there has been but one means of breaking down the power of magic and establishing a rational conduct of life; this means the great rational prophecy. Not every prophecy by any means destroys the power of magic; but it is possible for a prophet who furnishes the credentials in the shape of miracles and otherwise, to break down the traditional sacred rules. Prophecies have released the world from magic and in doing so have created the basis for our modern science and technology, and for capitalism⁴³.

---

⁴¹ M.Weber, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Vol. 1-3, J.Mohr red. (Tübingen 1988)

⁴² Dit gaat zeker ook op voor de Islam. Weber erkende dat en liet tevens zien dat het rationaliseringsproces dus niet eenzijdig gedetermineerd ligt in de religie

⁴³ M.Weber, General Economic History (New York 1961), 265

De profeten braken met de heilige tradities en rituelen en *betoverden* de wereld op hun manier, maar niet voor lang. De profetische boodschap bloedde dood en begon langzaam geïncorporeerd te raken in de tradities die door de priesterklasse bewaakt werden. De nalatenschap van profeten als Jezus en Mohammed zijn illustratief voor dergelijke transformaties. Zendingsprofeten als Jesaja, Jeremia en Amos hervormden de leer van de priesters en vestigden de aandacht direkt op God. Onder druk van de profetische boodschap lieten de Joodse priesters de door hen gemonopoliseerde geheimleer los en stelden zij een gesystematiseerde leer van Jahwehs geboden en verboden op schrift. Jahweh was geen God die ‘toverde’, zoals in Azië, maar iemand die zinvol en begrijpelijk handelde. De Joden maakten ernst met hun trouw aan God. Niet zozeer offers noch uiterlijke cultus werden verlangd, maar innerlijke trouw. In het joodse monotheïsme werden de symbolen van de totale kosmische orde consistent teruggevoerd op één principe⁴⁴; Jahweh, een God die zich niet leende voor toverij.

Charisma en het probleem van de moderniteit

In het laatste hoofdstuk van zijn dissertatie gaat Dassen in op de betekenis van charisma in Webers politieke opvattingen⁴⁵. Dassen verwijst naar de invloed van Webers afkomst in zijn visie op het nut van grote leiders en demagogen: Weber stamde uit het Duitse Bildungsbürgertum waarin de ontplooiing van het individu voorop stond en was vertrouwd met de Duitse historicistische traditie waarin veel aandacht werd geschonken aan ‘grote historische personages’. Weber toonde meerdere malen zijn bewondering voor charismatische figuren en hun rol in het politieke proces.

Bismarck was dé belichaming van een eigentijds charismatisch leider. Hoewel Weber veel van zijn opvattingen niet kon verenigen met die van Bismarck heeft hij altijd lof gehad voor zijn charismatische stijl van regeren. De manifestatie van het landsbestuur onder keizer Wilhelm II schilderde Weber af als zwak en initiatiefloos, gefrustreerd als hij was over het gebrek aan groot Duits leiderschap. Weber liet er geen misverstand over bestaan dat wat hem betreft de democratie niet tot besluiteloosheid mocht leiden en dat een eenmaal gekozen regering de absolute volmacht gegeven zou moeten worden om zich te laten gelden. Hij was vurig voorstander van een zogenaamde leiderdemocratie.

Weber stelde aan het eind van zijn rede *Politik als Beruf* (1919) dat *het mogelijke nooit zou zijn bereikt als niet gestreefd werd naar het onmogelijke*. Naast het gebruik van het verstand, zou ook de bezieling en daadkracht en een rotsvast geloof in de mogelijkheid om vastgeroeste structuren van de werkelijkheid te doorbreken, kenmerkend zijn voor grote leiderfiguren. De rol van charismatisch

---

⁴⁴ Dassen, 148

⁴⁵ Dassen, 343

leiderschap in het historisch proces was volgens Weber nauwelijks te overschatten en zeker in het geval van het post-Bismarckiaanse Duitsland geen overbodige luxe. Charisma zou de onttoverde wereld opnieuw in staat van betovering kunnen stellen en daarmee waarden en normen kunnen aanleveren en het probleem van zinloosheid van de moderne wereld het hoofd bieden. Het heilige vuur zou opnieuw aangewakkerd kunnen worden. De betovering zou voor even terug kunnen keren als contragewicht tegen de verstikking van de oprukkende kille bureaucratie.

Afgezien van de betekenis van charisma voor Webers persoonlijke levensvisie en betrokkenheid bij de Duitse natie en haar cultuurgood, is zijn opvatting van charisma vaak in verband gebracht met de opkomst van Hitler en de gevolgen van het Nazi-bewind. Er is wel beweerd dat Weber in zijn werk reeds een voorschot had genomen op de Nazi-dictatuur. Wolfgang Mommsen stelde het probleem voor het eerst in 1959 aan de kaak⁴⁶. Webers pleidooi voor een sterke leider die met demagogische middelen het grote publiek voor zich diende te winnen roept onherroepelijk associaties op met Hitler. Dassen verdedigt Weber. Hij stelt dat Weber er zo van overtuigd was dat de bloedeloze bureaucratie aan macht zou winnen dat hij er niet voor terug deinsde de democratische controle voor een deel in te ruilen voor charismatische en demagogische machtsmiddelen, maar Weber zou volgens Dassen nooit afstand hebben willen doen van zijn emancipatoire denkbepelden. Als voorbeeld hiervan wijst Dassen vooral op Webers actieve verzet tegen het antisemitisme dat, zoals te vaak wordt vergeten, al veel langer voor de komst van het Nazi-regime in Duitsland en andere delen van Europa zichtbaar was.

*****

In de vele gedaantes van rationaliteit komt het irrationele aspect nergens dichter aan de oppervlakte dan in Webers definitie van charisma. Charismatische macht is irrationeel gelegitimeerd maar vormt een beslissende factor in de afbraak van traditionele en de opbouw van rationele maatschappelijke structuren. Volgens Weber is de westerse *Sonderentwicklung* ideaaltypisch gesproken terug te voeren op de combinatie van het dynamische joodse profetisme en de stringente rationalisaties van de Levitische priesterklasse. Deze combinatie was in andere wereldreligies afwezig. Naast de neiging tot wereldbeheersing van de protestanten is dat een tweede belangrijke causale relatie waarmee het wordingsproces van de westerse cultuur inzichtelijk gemaakt kan worden.

Het zojuist besproken samenspel tussen de bezieling en betovering van de charismatische leider en de effectiviteit en efficiëntie van rationeel bestuur is geen

---

⁴⁶ W.Mommsen, Max Weber und die Deutsche Politik 1890-1920 (Tübingen 1959)

irrealistische combinatie. Een dictatoriaal bewind is vaak slagvaardig. Het heeft er alle schijn van dat Weber in zijn sociologie van de macht zijn politieke hart heeft laten spreken. Zijn positieve waardering van charisma kan een pleidooi voor een leidersdemocratie nauwelijks verbloemen. De vraag rijst hier of Weber wel waardevrij heeft geopereerd? We dienen in elk geval te vermoeden dat Weber er hier een dubbele agenda op na heeft gehouden.

Als het inderdaad zo is dat Weber in zijn historisch onderzoek zich heeft laten meeslepen door zijn persoonlijke politieke opvattingen, dan geeft dit een aardig kijkje in Webers persoonlijke levensvisie: Weber is zonder meer gecharmeerd van de doelmatigheid die het rationaliseringsproces op maatschappelijk niveau teweeg heeft gebracht, maar mist het vuur en de betovering; de esthetiek. De sterke persoonlijkheid kan niet alleen maar rationeel in het leven staan. Hartstocht is even belangrijk en mijns inziens voor Weber uiteindelijk ook betekenisgevend in zijn persoonlijke leven en dat van het Duitse rijk.

4 TOT BEGRIP VAN RATIONALITEIT EN ERKENNING VAN HET VRIJHEIDSPROBLEEM

4.1 Ordening in het rationaliteitsbegrip

Slechts weinig auteurs die zich met Weber hebben bezig gehouden hebben zich gewaagd aan een classificatie van zijn rationaliteitsbegrip. De meeste Weber-interpreten volstaan met de opmerking dat rationaliteit bij Weber een pluriform begrip is, dat uitwaaiert door alle lagen van zijn werk, en door Weber zelf niet of nauwelijks systematisch is behandeld. Dat laatste is niet helemaal waar. Met name in Webers handelingstheorie is een aanzet gegeven tot een ordening van de verschillende betekenissen die Weber aan het begrip rationaliteit mee gaf. Wellicht een groter probleem in de ordening van het rationaliteitsbegrip is gelegen in het feit dat de door Weber gehanteerde terminologie op vele verschillende wijzen is geïnterpreteerd en vertaald. Zo komen in de secundaire literatuur talloze verschillende nuances van betekenissen voor. Wanneer men uitgaat van Webers werk zelf, bestaat het risico dat het oerwoud aan interpretaties nog verder verdicht raakt. Uitgaande van de reeds bestaande interpretaties ziet men zich gedwongen grondig te selecteren om te komen tot de meest toepasselijke classificatie.

Mijns inziens is het noodzakelijk om in elk geval een poging tot ordening te wagen om uiteindelijk goed te kunnen begrijpen hoe Weber de rol van rationaliteit in de verschillende wereldhistorische rationaliseringsprocessen voor zich zag. Ik maak onderscheid tussen twee verschillende ordeningsprincipes. Auteurs als Kalberg, Laeyendecker en Giddens hebben met name gekeken naar het conceptuele of theoretische gebruik van het rationaliteitsbegrip. Cruciaal voor hun indeling is Webers handelingstheorie, één van de peilers van de hedendaagse sociologische analyse⁴⁷, waarin de twee rationele handelingstypen centraal staan. Collins en Schluchter daarentegen hebben voor hun indeling meer gelet op het gebruik of de functie van het rationaliteitsbegrip in Webers empirische studies.

Vier lagen van rationaliteit als analytisch concept

In de hieronder gepresenteerde vierdeling van het rationaliteitsbegrip wordt gewerkt met typen die Weber zelf regelmatig gebruikte in zijn hoofdwerken *Wirtschaft Und Gesellschaft* en zijn *Religionssoziologie*. Rationaliteit wordt hier in

---

⁴⁷ Giddens, 183-184 en Whimster en Scott Lash, 'Max Weber, Formal Rationality, and Health Lifestyles' in: The Sociological Quarterly, Vol. 34 (1993) 413-425

relatie tot het menselijk handelen begrepen⁴⁸. Weber onderscheidde in zijn handelingstheorie (§2.3, pag. 23) tussen doelrationeel en waarderationeel handelen. Het verschil in betekenis ligt, zoals reeds eerder vermeld, in de *oriëntatie* van de handeling. *Zweckrationalität* refereert aan het geheel van berekenbare en beheersbare principes waarmee een doel verwezenlijkt kan worden, dat in een in principe oneindige keten van hogere, meer abstracte doelen gerangschikt is. Deze vorm van rationaliteit is volstrekt formeel en amoreel. *Wertrational* verwijst naar een doel dat met de handeling *op zich* verwezenlijkt wordt; de intentie van de handeling ligt in de handeling zelf besloten, heeft een bepaalde waarde, en is daarmee substantieel en moreel.

Praktische rationaliteit (1) is verwant met doelrationeel handelen. Het staat voor een levenswijze waarin middelen systematisch worden afgewogen met het oog op praktische, alledaagse individuele belangen. De nevengevolgen voor anderen zijn niet van belang, het doel staat voorop. *Formele rationaliteit* (2) is eveneens afgeleid van het doelrationeel handelen, maar het calculerende aspect van formele rationaliteit richt zich niet naar individuele belangen, maar naar algemene richtlijnen voor handelen. Dit gebeurt bij uitstek in het recht. Deze terminologie kan verwarrend werken, omdat praktische rationaliteit ook een formele kant heeft, waar het gaat om de vorm van de afgeleide rationele strategie. Terwijl aan de andere kant formele rationaliteit natuurlijk ook een praktische kant kent waar zij toegepast wordt, te denken valt bijvoorbeeld aan de uitoefening van rechtsregels.

Waarderationeel handelen komt tot uitdrukking in het type van de *substantiële rationaliteit* (3). Een meer of minder coherent complex van waarden is het uitgangspunt voor het handelen. Bij zo'n waardecomplex valt te denken aan een bepaalde religie, zoals het christendom, een cultuurhistorische stroming als de renaissance, politiek of ideologisch gedachtengoed zoals het feodalisme, egalitarisme of hedonisme. Vriendschap is substantieel rationeel voorzover het betrekking heeft op waarden als medeleven, wederzijdse hulp en loyaliteit. Substantiële rationaliteit kan worden opgevat als een unieke standaard waartegen een oneindige hoeveelheid van empirische gebeurtenissen wordt afgewogen en beoordeeld teneinde menselijk handelen te ordenen in verschillende patronen.

Substantiële rationaliteit staat vaak op gespannen voet met praktische rationaliteit. Een klassiek voorbeeld is de beperking die als gevolg van deze spanning optreedt in het begrip vrijheid. Een praktisch rationeel individu handelt vrij, in dienst van zijn eigen doelen, zonder acht te slaan op de consequenties van zijn gedrag voor zijn buurman. Wanneer zijn buurman zich hetzelfde permitteert boeten zij beide aan vrijheid in en verloochenen ze de waarde vrijheid. Een ander

---

⁴⁸ Zie o.a. S.Kalberg, 'Max Weber's Types of rationality: Cornerstones for the Analysis of rationalization Processes in History' in: American Journal of Sociology, 85 (1980/81), 1145-1179 en L.Laeyendecker, Orde, verandering en ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie (Amsterdam 1981) 295-336

voorbeeld is de plaats van het praktisch rationele kapitalisme in de substantiële rationaliteit van de westerse democratie. De markteconomie, het concurrentiebeginsel en de acceptatie en bescherming van prive-eigendom zijn allemaal individuele rationele principes. Deze komen regelmatig in aanvaring met democratische waarden als gelijkheid en solidariteit.

Theoretische rationaliteit (4) heeft geen directe relatie met een van Webers handelingstypen. Bij dit type rationaliteit gaat het om de beheersing van de realiteit met behulp van concepten los van het menselijke handelen. Typisch voor het meer abstracte karakter van dit rationaliteitstype is de filosofisch-methodologische notie die hier schuil gaat dat de mens een onweerstaanbare drang bezit de wereld te construeren als een zinvol en coherent geheel. Denkprocessen als logische deductie en inductie, de toepassing van causaliteit en de toekenning van symbolische betekenissen zijn voorbeelden van theoretische rationaliteit. In de meest algemene zin zijn alle abstracte cognitieve processen te typeren als theoretisch rationeel. Theoretische rationaliteit heeft nog het meest gemeen met formele rationaliteit waar het de afleiding van handelingen betreft uit algemene richtlijnen. Op de keeper beschouwt komt formele rationaliteit in een neo-kantiaans wereldbeeld, zoals Weber dat voorstond, neer op verlenen van betekenis aan de werkelijkheid vanuit een streven naar objectiviteit, een streven naar abstractie van het subjectieve van de praktische en substantiële rationaliteitsvorm.

Giddens beperkt zich tot de bespreking van twee vormen van rationaliteit, namelijk de formele en substantiële rationaliteit⁴⁹. Giddens schakelt Webers begrip van rationaliteit volledig gelijk aan zijn handelingstypen van doelrationaliteit (formele rationaliteit) en waarderationaliteit (substantiële rationaliteit). Voor hem zijn praktische en theoretische rationaliteit vormen die ondergeschikt zijn aan het formele en substantiële type en keren deze in beide terug. Kalberg⁵⁰ neigt er daarentegen meer naar om het verschil tussen praktische en theoretische rationaliteit te benadrukken en intentioneel en doelgericht denken en handelen daarin te passen.

Vier lagen van rationaliteit als empirisch fenomeen

In het werk van o.a. Schluchter en Collins⁵¹ treffen we een indeling van Webers rationaliteitsbegrip aan die vrijwel identiek is. Deze auteurs ruimen een minder grote rol in voor Webers handelingstheorie in de classificatie van rationaliteit.

Schluchter en Collins letten vooral op Webers inzet van rationaliteit als

---

⁴⁹ Giddens, 183-184

⁵⁰ Kalberg, 1159-1164

⁵¹ Zie G.Roth en W.Schluchter, Max Weber's Vision of History. Ethics and Methods (1979), 14-17 en R.Collins, Max Weber. A Skeleton Key. Masters of Social Theory, volume 3 (1986), 62-63

empirisch verschijnsel en minder op de conceptuele overeenkomsten met zijn handelingstheorie.

Wetenschappelijk-technische rationaliteit (1) refereert aan de capaciteit om door middel van berekening en techniek de wereld tot op zekere hoogte te beheersen. Deze definitie van rationaliteit is ook de eerste die werd opgetekend in dit referaat (zie §1.1, pag. 3). Deze vorm van rationaliteit vloeit voort uit empirische ervaring. Wetenschappelijke of technische rationaliteit is de meest expliciete notie van het begrip rationaliteit, die onder andere in *Wissenschaft als Beruf* veel wordt gebruikt⁵². Dit type rationaliteit is vergelijkbaar met het eerder genoemde formele rationaliteitstype, omdat het gaat om de afleiding van rationaliteit uit algemene principes.

Metafysisch-ethische rationaliteit (2) verwijst naar de vorming en systematisering van betekenispatronen als wezenskenmerk van menselijke activiteit. Dit type rationaliteit is het gevolg van de innerlijke drang om de wereld te begrijpen als een zinvol en consistent geheel. Hierin past volgens Schluchter ook de oriëntatie op waarde, die in Webers ogen een afspiegeling vormen van de wijze waarop mensen de wereld in samenhang vanuit verschillend perspectief begrijpen. Schluchter voegt hier dus de noties van substantiële rationaliteit en theoretische rationaliteit samen en haalt het onderscheid tussen handeling en cognitie weg.

Praktische rationaliteit (3) tot slot, gaat verder dan het in de vierdeling geschetste gelijknamige type. Het verschil ligt in het feit dat deze variant refereert aan de aanname van een methodische levensinstelling van de mens die o.a. het gevolg is van de institutionalisering van betekenispatronen en gemeenschappelijke belangen, terwijl in de vierdeling van Kalberg praktische rationaliteit is gekoppeld aan het eigenbelang van het individu, onafhankelijk van overkoepelende sociale organisaties. Een ander verschil is dat hier de noties van doelrationaliteit en waarderationaliteit samengaan in hun praktische en empirische uitwerking. Bij deze vorm van praktische rationaliteit moeten we denken aan de principes van systematisering, concentratie en regulering, zoals die in de behandeling van de Weberthese aan de orde kwamen (§3.1, pag. 27). Zo is bijvoorbeeld de markteconomie praktisch rationeel waar het gaat om de voorspelling en regulering van prijzen. Het recht is praktisch gerationaliseerd wanneer het is geschreven, gecodificeerd en gsystematiseerd door professionele juristen en is de bureaucratie een praktisch rationeel apparaat waar het gaat om de vorm van administratieve organisatie.

Collins⁵³ vraagt zich af of Webers begrip van rationaliteit, zoals hij dat werkzaam acht in diverse rationaliseringsprocessen, beschouwd mag worden als de ‘*master*

---

⁵² *Wissenschaft als Beruf*, 594

⁵³ Collins, 61

trend' van de geschiedenis. Collins werpt deze vraag terecht op, want Weber overspoelt zijn lezers met voorbeelden waarin de werking van rationaliteit op allerlei niveaus tot uitdrukking komt en een schijnbaar actief present en onontkoombaar karakter draagt. In tegenstelling tot Schluchter onderscheidt hij dus nog een vierde variant, namelijk, rationaliteit als *universeel wereldhistorisch principe* (4).

Weber is er echter voor beducht om van het begrip rationaliteit een deterministisch en objectief actief principe te maken. In zijn methodologische geschriften stelt Weber meerdere malen met nadruk dat de geschiedenis een uniek en contingent proces is en dat de westerse *Sonderentwicklung* weliswaar te reconstrueren en te verklaren is met behulp van uitspraken op basis van waarschijnlijkheid en rationele of logische patronen, maar niet vereenzelvigd mag worden met een van de mens onafhankelijk opererend historisch stappenplan.

Er bestaan ook argumenten die voor een '*deterministische*' interpretatie pleitten. Ten eerste haakt Weber nadrukkelijk aan op het ons gegeven ervaringsfeit dat de wetenschap en de techniek onverbiddelijk vooruitgang boeken. Een vooruitgang die, zo lijkt het althans, een wetmatig karakter heeft. Een sterker argument echter ligt bij Weber zelf. Volgens hem kan de moderne mens er niet om heen om zijn lot onder ogen te zien: *De zinloosheid van een onttoverde wereld die de mensheid onherroepelijk in het vooruitzicht is gesteld*. Weber had persoonlijk moeite met het probleem van zingeving; het *fatum* van rationaliteit. Het complexe probleem dat zich hier ontvouwt spitst zich toe op het filosofische vraagstuk van vrijheid versus noodzaak. Het is de kern van een gepelde ui, de kern van Webers werk en zijn obsessieve belangstelling voor het probleem van de rationaliteit in het algemeen en het westerse rationaliseringsproces in het bijzonder.

4.2 De paradox van rationalisering

Het vrijheidsprobleem van de moderne mens

In de diverse wereldhistorische rationaliseringsprocessen keren volgens Weber verschillende vormen van rationaliteit in unieke combinaties terug. Deze combinaties zijn bepalend voor de richting van de culturele en maatschappelijke ontwikkeling van een bepaald cultuurgebied. Hoewel het resultaat van rationalisering dus verschilt, is het uitgangspunt van een rationaliseringsproces in principe gelijk. Het rationele individu brengt zelf ordening aan in al wat hem of haar omgeeft, of speelt in op de ordening die reeds door andere mensen in die omgeving is aangebracht. Weber verzet zich tegen de idee van veel 19^e eeuwse sociologen dat mensen pas met de komst van de Verlichting in het Westen zich rationeel zouden hebben georiënteerd op de wereld en hun eigen bestaan.

Volgens Weber is de rationele mens een vrij mens. Hij die zijn leefwereld zelf van structuur en betekenis voorziet denkt en handelt ongebonden. Die vrije mens wordt niet belemmerd door slaafse navolging van tradities of onbeheersbare opwellingen van emoties. Rationaliteit is een eigenschap die de mens tot mens maakt in zijn denken en doen, een gegeven waar de mens niet aan ontsnappen kan en in zoverre ook een noodzakelijke determinant in het wereldhistorisch proces. Rationele vormen lenen zich echter voor een ontelbare hoeveelheid invullingen, waardoor de uitkomst van rationele handels- en levenswijzen in de complexiteit van de sociale wereld niet door een eenvoudige ziel ingezien kan worden en het idee van vrijheid en contingentie blijft behouden. Rationaliteit is slechts een *noodzakelijke* historische factor waar het gaat om de zuiver *conceptmatige* aard, de vorm, van systematiseringprocessen. *Rationele fenomenen* zijn, binnen de beperkingen van het menselijk beoordelingsvermogen, complex, pluriform en contingent. De eerste conclusie hier moet zijn dat rationaliteit en rationalisering aan de geschiedenis van de mens geen gedetermineerd verloop en een vastgelegd eindstation opleggen. Weber laat ruimte voor het toeval.

De westerse geschiedenisgang heeft een dramatische ontwikkeling ondergaan. Onder aanvoering van de successen van de technologische vooruitgang heeft de wetenschap, als meest rationele wijze van kijken naar fenomenen, het monopolie op *waarheid* verkregen. Wáár is slechts datgene wat logisch en begrijpelijk is. Des te rationeler de mens de wereld benadert des te harder wordt hij geconfronteerd met de constatering dat in het bestaan zelf geen betekenis of zin aanwezig is, deze slechts door de mens erin gelegd wordt, maar op niets anders gebaseerd is dan rationele principes die uiteindelijk zelf ook iedere aanspraak op waarheid en betekenis ontberen. Die tendens tot rationalisering heeft de mens bevrijdt van alle buitenaardse machten waarmee hij zichzelf voor de gek hield. De mens kwam tot de ontdekking dat er geen enkele waarde of norm is die hem iets voorschrijft; de westerse mens ontdekte volgens Weber de absolute vrijheid en tegelijkertijd de noodgedwongen zinloosheid.

De paradox van deze ontwikkeling is dat, hoe meer structuur en betekenis aan de werkelijkheid gegeven wordt, des te minder ervan uit de wereld naar de mens toekeert. De mens is niet in staat om te gaan met de vrije hand die hem geschonken wordt in de ordening van de wereld. Wanneer de mens zelf *zin* geeft ervaart het die slechts als subjectief. In het algemeen gaat de westerse mens volgens Weber op uiteenlopende manieren het probleem van zinloosheid en vrijheid te lijf. Zo bespeurde Weber vooral onder de jeugd een neiging naar romantiek, melancholie; *sturm und drang*. Weber zag in de drang naar een spirituele belevingswereld en emotionele expressie niets anders dan een poging om opnieuw onder te gaan in een *betoverde* wereld. Weber kwalificeerde deze trend als een vlucht uit de realiteit in de emotionaliteit.

Dat de rationalisering van het leven en de maatschappij door velen tot hoogste levensdoel werd verheven baarde Weber zorgen. Zo waarschuwde Weber meerdere malen voor de gevaren van de technocratische levensvoering; de wurggreep van de

techniek, de efficiëntie en het getal in ons bestaan. De doelrationele (*zweckrationale*) levensinstelling heeft volgens Weber de westerse wereld voorgoed veroverd. De *redeloze* inzet van techniek en wetenschappelijke kennis werd door Weber als grootste bedreiging beschouwd van de menselijke vrijheid. De veralledaagsing van het rationaliseringsproces, met de doelrationaliteit als hoogste morele waarde, leidde in Webers ogen tot een krankzinnige vorm van apathie, van vragenloosheid, zo maakt de volgende passage over de medische wetenschap in *Wissenschaft als Beruf* duidelijk,

Die allgemeine "Voraussetzung" des medizinischen Betriebs ist, trivial ausgedrückt: Daß die Aufgabe der Erhaltung des Lebens rein als solchen und der möglichsten Verminderung des Leidens rein als solchen bejaht werde. Und das ist problematisch. Der Mediziner erhält mit seinen Mitteln den Todkranken, auch wenn er um Erlösung vom Leben fleht, auch wenn die Angehörigen, denen dies Leben wertlos ist, die ihm die Erlösung vom Leiden gönnen, denen die Kosten der Erhaltung des wertlosen Lebens unerträglich werden, seinen Tod, eingestandener- oder uneingestandenermaßen, wünschen und wünschen müssen. Allein die Voraussetzungen der Medizin und daß Strafgesetzbuch hindern den Arzt, davon Abzugehen. Ob das Leben lebenswert ist und wann?, danach fragt sie nicht.

Alle Naturwissenschaften geben uns Antwort auf die Frage: Was sollen wir tun, wenn wir das Leben technisch beherrschen wollen? Ob wir es aber technisch beherrschen sollen und wollen, und ob das letztlich eigentlich Sinn hat: Das lassen sie ganz dahingestellt oder setzen es für ihre Zwecke voraus⁵⁴.

De zinloosheid onder ogen

Weber worstelde met het probleem van zingeving. De rationele levenshouding die Weber aannam maakte van hem een dolende, doch vrije ziel in een nihilistische wereld. Webers belangstelling voor de oorsprong van de westerse cultuur is ongetwijfeld ingegeven door zijn poging om zijn directe omgeving, alles tussen het Avondland, het Duitse rijk en zichzelf te begrijpen. Weber dook de geschiedenis in om oplossingen aan te dragen voor het probleem van de rationaliteit. De opgave die Weber zichzelf stelde heeft veel weg van een vertwijfelde poging om het leven te verdragen door het te *verklaren*. In elk geval liet Weber er geen twijfel over bestaan dat noch een meer emotionele noch een meer traditionele levensvoering uiteindelijk soelaas zou bieden voor het probleem van zinloosheid. De zinloosheid

---

⁵⁴ Wissenschaft, 543

van het bestaan diende recht in de ogen gezien te worden. De vrijheid van het menselijk bestaan mocht niet opgeofferd worden aan nieuwe tovermachten.

Slechts een sterk karakter is in staat om te gaan met vrijheid. Een sterke persoonlijkheid buigt niet onder de spanning die het gebrek aan levensoriëntatie met zich brengt. Webers preoccupatie met de charismatische persoonlijkheid treedt opnieuw op de voorgrond. De charismatische figuur weet een balans te vinden tussen een bezielde en tegelijkertijd rationele verhouding tot de onttoverde wereld. Charismatische persoonlijkheden hebben de capaciteit om de wereld opnieuw voor even te *betoveren*.⁵⁵ Het grote individu vermijdt en bestrijdt de domheid van de alledag (*Alltag*). Wellicht het beste voorbeeld van goede omgang met het aardse bestaan zoals dat Weber zelf voor ogen stond, treffen we aan in een persoonlijke brief van hem aan zijn oom. Hier reageert Weber op het overlijden van diens zoon Otto (Webers neef) waarbij hij blijk geeft van het respect voor de wijze waarop deze jongen zijn ongeneeslijke ziekte en het leven zelf droeg.

Ich habe es immer für eine Verirrung unserer lebensunkundigen Alltagsmoral gehalten, daß sie, im Gegensatz zu der so viel freieren und größeren Empfindungsart des Altertums, das irdische Leben zu einem Gut stempeln will, auf welches der Mensch nie, auch nicht wenn seine Fortsetzung jeden geistigen *Sinn* verliert, verzichten dürfte. Er [Otto] war ein Mensch, der, angekekettet an einem unheilbaren kranken Körper, sich dennoch zu einer Feinheit des Empfindens, einer Klarheit über sich selbst und einer tief verborgenen, stolzen und vornehmen Höhe der innerlichen Lebensführung entwickelt hatte, wie sehr wenig Gesunde. [...] So arm, und zunehmend ärmer der Inhalt seines Lebens nach dem Gang des Schicksals sich gestaltete, so reich und zart war seine, in die Kerkerwände seiner überall hemmenden Krankheit verschlossene und doch so eigenartig *Freie Seele*⁵⁶.

---

⁵⁵ Dassen, 358

⁵⁶ Lebensbild, 261

Conclusie

Vanaf het ontstaan van de sociologie in de negentiende eeuw is discussie gevoerd over de functie van 'rationaliteit' in de sociale wetenschappen. Sociologen als Comte (1798-1857) en Marx (1818-1883) zochten naar normen voor sociale regulatie die verscholen zouden liggen in historische wetten. Culturele en maatschappelijke waarden, die voordien door de 'traditie' en 'autoriteit' van klassieke literaire en historische teksten gelegitimeerd werden, kregen een rationeel fundament. De constructie van sociale evolutiewetten vond plaats tegen de achtergrond van de verlichtingsgedachte dat de geschiedenis als een 'redelijk' proces verloopt.

Met de nadruk op een meer empirische en relativistische benadering nam Max Weber nadrukkelijk afstand van het vooruitgangsgeloof en het teleologisch perspectief waarmee het rationaliteitsbegrip in de sociale wetenschappen tot dan toe was geassocieerd. In het kielzog van Nietzsche stelde hij een nihilistische wereldopvatting centraal, maar ging ook verder door oplossingen te zoeken. Webers wetenschappelijke belangstelling voor de westerse *Sonderentwicklung* moet tegen die achtergrond geplaatst worden. Webers pleidooi voor waarde vrij wetenschappelijk onderzoek is tekenend voor de pragmatische insteek waarmee Weber het nihilisme bestreed.

Weber kwam tot de slotsom dat de wetenschap, de systematische ordening van betekenissen der fenomenen, niet de uiteindelijke sleutel tot een juiste levenshouding aan zou reiken, laat staan dat de wetenschap uitsluitend omtrent een universele ethiek zou bieden. Slechts de individuele erkenning van het fatum van absolute vrijheid was voor Weber het enige vertrekpunt voor een levensoriëntatie en een dam tegen het relativisme. De ascetische, rationele denkinstelling was volgens Weber een noodzakelijke stap om dat uitgangspunt te bereiken.

Reeds in de inleiding is gesteld dat het Weberiaanse begrip van rationaliteit en rationalisering kampen met een complex aan betekenissen en definities waarin nimmer een sluitende ordening aangebracht zal kunnen worden. Niettemin zijn hier verschillende betekenissen onderscheiden en besproken. Globaal kan Webers rationaliteitsbegrip ingedeeld worden, of als een gelaagd analytisch concept (waarin zijn handelingstheorie een sleutelrol vervult), of als een gelaagde beschrijving van de empirische werkelijkheid. Met name in het *empirisch gebruik* van het rationaliteitsbegrip door Weber wordt de suggestie gewekt dat rationaliteit ook als een van de mens onafhankelijk objectief principe bestaat: Weber spreekt zowel bij de uitgangspunten van menselijk (sociaal) gedrag, als dat gedrag zelf, als het resultaat van dat gedrag over rationaliteit. Deze notie is in tegenspraak met Webers neo-kantiaanse kentheoretische opvattingen (waarin de mens slechts de wereld ervaart die door hemzelf wordt geordend). Het gebruik van het begrip

‘rationaliteit’ is hier illustratief voor de spanning tussen de conceptuele analyse en de empirische realiteit.

Het unieke westerse rationaliseringsproces is op te vatten als het pluriforme geheel van rationele gedragingen van afzonderlijke individuen die geleid hebben tot een buitengewoon verstandelijke en gesystematiseerde verhouding tot de wereld. Wetenschap, techniek, bureaucratie en rationeel kapitalisme zijn kernverschijnselen van de westerse cultuur. De paradox van die cultuur is dat naarmate de wereld meer onder controle wordt gebracht door de mens, diezelfde mens zijn oriëntatie verliest. De beheersing van de wereld wordt een geroutineerd, een discussieloos doel op zich. Het probleem van de moderniteit ligt in de omgang met vrijheid. Waar de mens de vrijheid neemt de wereld te beheersen ziet hij zich net zo snel weer gebonden aan de ketens van conventies en routines. Het rationele en het irrationele liggen in elkaars verlengde.

De paradox van rationalisering ging ook op voor Webers persoonlijke levensloop. Weber trachtte zijn eigen bestaan van betekenis te voorzien door de context in kaart te brengen waarin hij zijn leven plaatsen kon. Hij onderzocht het verschijnsel van rationalisering vanuit zijn persoonlijke dispositie tot rationaliteit. Die rationaliteit, voorgesteld als een voor de mens onontkoombaar en noodlottig fenomeen appelleert aan rationaliteit als een objectief principe. Zo is de cirkel rond en blijft de spanning hangen. Weber concludeerde dat de vlucht uit de realiteit in de betovering niet de juiste weg was. De zinloosheid moest onder ogen gezien worden. Het is de vraag of Weber met zijn belangstelling voor charisma niet zelf ook een oplossing trachtte te vinden voor een onoplosbaar probleem.

Nawoord

De conclusie van Weber ten aanzien van de onttovering van de westerse wereld werpt uiteraard ook de vraag op naar de relevantie van die conclusie voor de westerse wereld in de 21^e eeuw. Heeft het rationaliseringsproces doorgezet of niet? Zijn in navolging van het dominante westen ook andere delen van de wereld verwickeld in een onttoveringsproces? En hoe lang en hoe ver kan het rationaliseringsproces door gaan? Weber is reeds ingegaan op de tegenreacties die het onttoverde bestaan onvermijdelijk oproept. De idee dat het nazisme en andere radicale stromingen een tegenreactie vormen op de onpersoonlijkheid van de technocratie en de bureaucratie blijft angstvallig nabij. Was Webers belangstelling voor de leiderdemocratie en de rol van charisma een teken aan de wand?

Het lijkt geen twijfel dat Webers analyse van het westerse rationaliseringsproces voor de dag van vandaag nog voldoende, zo niet relevanter is dan ooit. De perceptie van de ontwikkelingen in de economie in onze samenleving heeft een sterk doelrationeel karakter; Hoe hoger het BNP, hoe beter. De toename van materiële welvaart wordt door velen als een op zichzelf positieve ontwikkeling beschouwd. Globalisering zorgt ervoor dat iedere wereldburger inwoner wordt van een dorp waar precies dezelfde producten verhandeld worden en dezelfde (digi)taal gesproken wordt. Diezelfde globalisering kan echter niet voorkomen dat die ontwikkeling in handen is van een miniem en select deel van de wereldbevolking.

Ook de wetenschap laat zich niet onbetuigd. Een van de meest spraakmakende tendensen tot wereldbeheersing met behulp van berekeningen en technische middelen is de gentechnologie. Ziektes en moorden worden opgelost met de niet langer verborgen geheimen van de menselijke streepjescode, het DNA. Tegelijkertijd wordt hard gebouwd aan de eerste *supermens*. De discussie over de wenselijkheid van die ‘voortgang’ komt traag op gang en loopt noodzakelijkerwijs achter de feiten aan. Er ligt én meer vrijheid én meer gevangenschap in het verschiet. Het fatum van rationaliteit zoals Weber dat uiteenzette is nog altijd aanwezig. Maar niemand kent dat lot en dus kan het alle kanten uit.

Primaire literatuur

- Weber, M., De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme (1904/05), L. Vandekerckhove red. (Leuven 1990)
- Weber, M., Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (1904/5), J.Mohr red. (Tübingen 1975)
- Weber, M., 'Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung' in: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, J.Mohr red. (Tübingen 1973) 102-131
- Weber, M., 'Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis' (1904) in: Max Weber. Methodologische Schriften J.Winckelmann red. (Frankfurt am Main 1968)
- Weber, M., Politics as Vocation (1919), H.H.Gerth en C.W.Mills red. (Philadelphia 1965)
- Weber, M., 'Wissenschaft als Beruf' (1919), in: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, J.Mohr red. (Tübingen 1973)
- Weber, M., Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Vol. 1-3, J.Mohr red. (Tübingen 1988)
- Weber, M., Wirtschaft und Gesellschaft. Grundrisse der verstehenden Soziologie, Vol. 1-3, (Tübingen 1956)
- Weber, M., General Economic History (New York 1961)

Secundaire literatuur

- Ankersmit, F.R., Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen (Groningen 1986)
- Breiner, P., 'The political logic of economics and the economic logic of modernity in Max Weber' in: Political Theory, vol.23, nr. 1 (1995) 25-47
- Collins, R., Max Weber. A Skeleton Key. Masters of Social Theory, Vol. 3 (Beverly Hills 1986)
- Dassen, P., 'Max Weber en de onttovering van de wereld' in: Leven met Duitsland. Opstellen over geschiedenis en politiek, H.Beliën e.a. red. (Amsterdam 1998) 143-165
- Dassen, P., De onttovering van de Wereld. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920 (Amsterdam 1999)
- Ekelund, R.B., en R.F.Hebert, A history of economic theory and method, 3rd ed., (New York 1990) 291
- From Max Weber: Sociological essays H.H.Gerth en C.W.Mills red. (New York 1958)
- Giddens, A., Capitalism and Modern Social Theory. An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber (Cambridge 1971)

- Heins, V., Max Weber zur Einführung (Hamburg 1990)
- Holton, R.J., en B.S.Turner, Max Weber on Economy and Society (London 1989)
- Kalberg, S., 'Max Weber's Types of rationality: Cornerstones for the Analysis of rationalization Processes in History' in: American Journal of Sociology, 85 (1980/81), 1145-1179
- Laeyendecker, L., Orde, verandering en ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie (Amsterdam 1981)
- Max Weber and his Contemporaries, W.J.Mommsen en J. Osterhammel red. (London 1987)
- McCraw, T.K., Creating Modern Capitalism. How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions (Londen 1997)
- Ringer, F., Max Weber's Methodology. The Unification of the Cultural and Social Sciences (London 1997)
- Roth, G. en W.Schluchter, Max Weber's Vision of History. Ethics and Methods (Los Angeles 1979)
- Sabine, G.H. en T.L.Thorson, A History of Political Theory, 4th ed. (New York 1973) 681-723
- Sen, A.K., 'Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory' in: Philosophy and Economic Theory, F.Hahn en M.Hollis red. (Oxford 1979) 87-109
- Tollebeek, J., 'Het Duitse debat rond 1900' in: Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind H.Beliën en G-J. van Setten red. (Amsterdam 1991) 15-41
- Vries, G. de, De ontwikkeling van wetenschap. Een inleiding in de wetenschapsfilosofie (Groningen 1995)
- Weber, Marianne, Max Weber. Ein Lebensbild (1926), 3^e druk (Tübingen 1984)
- Wetenschapsleer. Filosofisch en maatschappelijk perspectief op de natuur- en sociaal-culturele wetenschappen, M.Korthals red. (Meppel 1989)
- Wilde, R. de, Discipline en Legende. De identiteit van de sociologie in Duitsland en de Verenigde Staten 1870-1930 (Amsterdam 1992)
- Wilson, B.R., 'A sociologist's introduction' in: Key concepts in the social sciences. Rationality, B.R.Wilson ed. (Oxford 1970) vii-xviii
- Whimster en Scott Lash, 'Max Weber, formal rationality, and health lifestyles' in: The Sociological Quarterly, Vol 34 (1987) 413-425